

BIZÁNC KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

Régészeti és művészettörténeti kutatások

OTKA NK 72636 zárójelentés

Bálint Csanád – Bíró Ádám – Bollók Ádám – Csiky Gergely - Langó Péter – Patay-Horváth
András – Takács Miklós – Türk Attila Antal

Tartalom

Előjáróban: a pályázat kutatástörténeti helye, célkitűzése, módszerei	2
1. Bizánci tárgyak a birodalom periferiáján: meghatározásuk módszertani problematikája	3
2. A Kárpát-medence emlékanyagának kiértékelése	9
Az avarság és Bizánc	9
Az avar leletanyag “bizánci” gyökerei	16
A honfoglaló magyarság és Bizánc kapcsolatai a régészeti leletek tükrében	22
3. Bizánci emlékanyag a Balkánon	32
Kutatástörténeti áttekintés	32
A késő-római dunai limes átalakulása	34
4. A Bizánci birodalom és a kelet-európai steppe-vidék kapcsolata a Krím-félsziget régészeti hagyatékának (6–10. sz.) tükrében	41
5. Kitekintés és összehasonlítás: a késő-antik–korabizánci Szíria emlékanyagának vizsgálata	48
6. Az emlékanyag művészettörténeti értékelése	51
Bibliográfia	55

Elöljáróban: a pályázat kutatástörténeti helye, célkitűzése, módszerei

A kora középkori Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa, valamint Bizánc régészeti kutatásában a 20. sz. végére hatalmas változások mentek végbe, mind a tárgyi anyag mennyisége, mind a szemléletmód tekintetében. Nem egyszerűen a leletek száma nőtt meg ugrásszerűen, hanem egész régiók (pl. Albánia, Macedónia, Szerbia) és korszakok (pl. kazár kori Kelet-Európa) váltak a korábbinál lényegesen jobban ismertté. A régészeti kutatás struktúrája is alapvetően megváltozott: a birodalom legkülönbözőbb tartományaiban és mindeddig fehér foltnak számító régiókban az exkluzív tárgyakra, bizonyos kerámiatípusokra és pusztán az építészeti együttesekre való koncentráció mellett immár városok, települések módszeres feltárása is folyik s annak kapcsán a hétköznapi élet rekonstrukciója került előtérbe. (Egy rendkívüli lehetőséget megragadva a pályázati periódus alatt munkatársaink bekapcsolódtak ebbe a nemzetközi kutatásba: önállóan végeztek adatfeltáró munkát Szíriában és csatlakoztak egy Törökországban folyó amerikai kutatáshoz [az utóbbi rész-projekt OTKA 100177 sz. alatt folyik].) Pályázatunkkal ebben a nagyon széles kiterjedésű nemzetközi munkában újszerű módon kívántunk részt venni: gyümölcsöztetni egyrészt a nemzetközi eredményeket az avarok és honfoglaló magyarok régészeti kutatásában (ez volt a kézenfekvő feladat), másrészt egy új, a bizánci mainstream kutatás által kevésbé ismert szemszögből: a peremterületekből nézni a központot és a birodalom egészét. (Ez utóbbi részeként kerül kiadásra egy bulgáriai gyűjtemény és készült el egy krími adatbázis.)

A munkacsoport tagjai követik a nemzetközi kutatásban végbement módszerbeli változásokat. Így pl. távol állnak a “tárgy = ethnikum” szemlélettől és a leletanyag pánhistórikus értékelésétől, ugyanakkor érzékenyen figyelik a sírokból előkerült tárgyak szociális indikátor-jellegét, a viseletnek és a temetkezési szokásoknak sokféle lehetséges jelző szerepét. Az avaroknak és honfoglaló magyaroknak Magyarországon folyó régészeti kutatásában újszerű a munkacsoport által alkalmazott szemléletmód is. Az említettek kutatása a legutóbbi évtizedekig gyakorlatilag magyar specialitásnak számítottak, és a nemzetközi tudományosság is – ha nem éppen kritizálta (okkal vagy elfogultságból) annak egy-egy elemét – rendszerint azok nyomában haladt. Az utóbbi negyedszázadban azonban a külföldiek analitikusan, a közép- és kelet-európai módszertani hibáktól mentesen kezdtek el foglalkozni az avarok és honfoglaló magyarok régészetével, ami pozitív visszahatással volt a magyar kutatásra is. Az utóbbit egészen a közelmúltig a “keletpreferencia” jellemezte; ennek háttérbe szorulása részben a nemzetközi kutatás kiszélesedésének köszönhető. Az említett szemlélet abban nyilvánult meg, hogy érdemben kizárólag Kelet-Európa és az ázsiai sztyeppe régészetét figyelték s egy-egy analógia esetleges felmutatásán túl közelebbről nem vizsgálták az Európából és Bizánctól érkezett konkrét hatásokat – lényegében figyelmen kívül hagyva azt, hogy az avarok és a honfoglaló magyarok Közép-Európában éltek! Ezért nagyon hosszú ideig föl sem merült, hogy e két nép leletanyagának kapcsolatait érdemes, lehet, sőt: kell európai közegben is keresni. Ugyanezért a Kárpát-medence 6-10. sz-i régészeti hagyatékát sokáig *par excellence* avarnak és honfoglaló magyarnak tartották és minden, azon kívül napvilágot látott hasonló leletre kizárólag az előbbieknél pusztán párhuzamaként tekintettek, s a kitekintések során mindig csak a bilaterális viszonyokra koncentráltak. Ezzel szemben a munkacsoportunk valamennyi részmunkájában az avar és honfoglaló magyar leletanyagának elemzésében az Európával és Bizánccal való egységben történő kezelésmódra való törekvés nyilvánult meg. (Ez utóbbi többnyire hiányzik a Balkán és Kelet-Európa régészetében is, és – az adott lehetőségek közepette – az említett módszer megvalósítására törekedett a munkacsoportunk.)

1. Bizánci tárgyak a birodalom perifériáján: meghatározásuk módszertani problematikája

Az a feltételezés, miszerint a Kárpát-medencében számolnunk kell bizánci eredetű tárgyak feltűnésével a kora középkorban, meglehetősen korán megjelent a magyar kutatásban. A 10. századi régészeti leletanyag első monografikus összefoglalásában Hampel József már a 20. század elején számolt ezzel, miközben igyekezett kijelölni e jelenség körét, legyen szó egyes tárgyakról, vagy a díszítőornamentika elemeiről.¹ A kora középkori bizánci, illetve bizánci eredetű tárgyak azonosítása azonban a magyar tudományosság kényszerűen hosszú bezárkózása következtében csak az 1980-as évek közepétől nyert újra figyelmet.² E kutatások ugyanakkor a szintén szórványos, hasonló tematikájú nemzetközi vizsgálatokkal egyetemben nélkülözték – gyakorta nélkülözik ma is – a „bizánci” tárgyak meghatározásának módszertani megalapozását. A meghatározások nehézségei tulajdonképpen azokból az általános vagy éppen speciális történeti- és régészeti forrásadottságokból fakadnak, amelyek Bizánc kora-középkori anyagi műveltségének megismerhetőségét is gátolják.

A nehézségek között első helyen áll az írott források régészeti szempontból történő általában nehézkes kiaknázhatósága: noha a bőséges írott források Bizánc esetében is megemlékeznek néha a tárgyi kultúra egyes elemeiről, azonban általában a tárgyaknak csak az adott szituációban, közösségben, társadalomban játszott szerepét vázolják fel, vagy éppen csupán a létezésüket rögzítik, s csak a legritkább esetben tartalmazzak a régészeti azonosításhoz szükséges információkat. Kitűnő példa erre azoknak a 6–7. és 10. századi bizánci katonai traktátusoknak passzusai, amelyek a fegyverek vonatkozásában a legjobb esetben is csak azoknak a hosszát vetik oda mintegy mellékes adalékként.³ Az egykorú képi források ugyan már jóval nagyobb tárgyspektrumot fednek le és használható információval szolgálnak számunkra, a tárgyi kultúra megismerését célzó feldolgozásuk azonban esetleges, s változatlanul meglehetősen ritkák még a tematikus monográfiák.⁴

A rendelkezésre álló, a tárgy egykori kontextusát, valóságát is bizonyos mértékben megjelenítő forrásoknak ezen behatároltságát csak súlyosbítják a régészeti forrásadottságok. Noha a Bizánc anyagi kultúrája iránt érdeklődők kíváncsiságát számos, sokszor monumentális kiállítási katalógus hivatott kielégíteni,⁵ amelyeknek szünni nem akaró sora, s különösen az utóbbi években megugró száma Bizánc misztikusan és távolian csengő nevével hívogatja az újabb és újabb generációkat, e színes képekkel gazdagon illusztrált kiadványok között azonban csak elvétve találni olyat, amelyik a tárgyi műveltség általános, vagy legalábbis egy-egy szeletének részletes bemutatására vállalkozik.⁶ E katalógusok döntő többségükben olyan ötvösművészeti, kisplasztikai remekeket, kimagasló minőségű és értékű tárgyakat mutatnak be, amelyek jelentős része a nemzetközi műkinckereskedelem útján jutott végül a múzeumokba, s csak elenyésző részüknek ismertek a leletkörülményei. E katalógusok tökéletesen példázzák tehát a sajátos (régészeti) forrásadottságokat: míg Bizánc elit tárgykultúrájának számos szegmensét és vonatkozását viszonylag jól ismerjük, addig a

¹ Hampel 1900, 756.

² Kiss 1987, Bálint 1991a, 108–120. Az ezt megelőző kutatástörténetre összefoglalóan lásd. Bálint 1985 és Lovag 1985.

³ Dawson 2007, Schilbach 1970.

⁴ Grotowski 2010.

⁵ Legújabbban Byzanz 2004, Byzantium 2008, Byzanz 2010, Byzanz 2012.

⁶ Byzanz 2001, Syria 2008.

hétköznapi, mindennapi élet materiális szeletének jelentős része mind a mai napig szinte teljesen a sötétben maradt. A Birodalom időben folyamatosan változó kiterjedésű, de Kárpát-medencei mértékkel mérve hatalmas területeiről, többségében sajnos csak elégtelenül közölt, vagy netán éppen hírből ismert, ténylegesen „bizáncinak” tekinthető, számunkra érdekes ún. „kisleleteknek” alapvető feldolgozása, összefoglalása is hiányzik általában. Mindebben természetesen szerepet játszott egyrészt a bizánci régészet iránt csak viszonylag későn jelentkező érdeklődés, a kutatás struktúrátlansága és a tudományos stratégia hiánya,⁷ de ugyanúgy a meginduló ásatások napvilágra hozott leletanyagának spektruma is, amely az 1990-es évektől, de még nyilvánvalóbban az ezredfordulótól kezdve egyre határozottabb kereteket öltő ún. bizánci régészet egyértelmű kerámia-preferenciáját eredményezte. Ugyanakkor a kora középkori Kárpát-medence régészeti leletanyagában mind a bizánci társadalmi elit nivós, kifinomult luxustárgyai, mind a Mediterráneumot behálózó és időben változó intenzitású kereskedelem által tömegesen szállított edények meglehetősen ritkán fordulnak elő – megjelenésükkor viszont éppen emiatt könnyen és egyértelműen azonosíthatóak.⁸ Nem lehet azonban kétségünk afelől, hogy a Kárpát-medence sajátos geokulturális helyzete következtében nem csupán a nyugati, keleti és északi szomszédok tárgyi műveltsége lehetett hatással a helyi tárgyi kultúrára, de az általunk vizsgált időszak elején lassan a provinciális hátszágából leszakadó, barbárok előzőnlötte, majd a korszak végén, a 10–11. századi sikeres hadjáratok következtében újra a Birodalomba tagozódó Balkán szerepet játszhatott a lokális anyagi kultúra és műveltség kialakulásában, formálódásában. S noha e hatás mértéke és kiterjedése ismeretlen, az mindenképpen kétséges, hogy az kimerült volna csupán a luxustárgyak és importkerámia sporadikus megjelenésében.

A sajátos régészeti forrásadottságok következtében a jelen projekt alapvető feladatának tekintette olyan kritérium- és szempontrendszer(ek) kialakítását, amellyel a rendelkezésre álló kora középkori Kárpát-medencei leletanyagban az eddig nem kellően ismert, vagy még nem felismert bizánci tárgytipusok, jelenségek objektív módszerekkel, elsősorban klasszifikációs elemzés segítségével meghatározhatóak legyenek. Voltaképpen ilyen szemléletű vizsgálattal csak a legújabb munkákban találkozunk,⁹ hiszen csak ezek vetették fel a „bizánci” tárgyak meghatározásának problematikáját, s tettek kísérletet mindazoknak a módszereknek a kialakítására, amelyekkel egy tárgy bizánci készítése, vagy eredete megállapítható.¹⁰ Sokáig dominálta ugyanis a kutatást az adott tárgy kivitelezésének foka szerinti meghatározás, vagyis a szép, jó minőségű, művészeti értékkel bíró tárgyak közvetlen bizánci eredetének feltételezése, míg a gyengébb kivitelű példányokat a minőségük degradálódásától függően helyezték minél közelebb, ill. messzebb a központi, konstantinápolyi műhelyektől.¹¹ A helyzet természetesen ezen leegyszerűsítő modellnél jóval bonyolultabb: a nyilván birodalomszerte működő különböző nagyságú és eltérő technikai, szakmai színvonalon álló műhelyeknek és kézműveseknek a Birodalom különböző vagyoni tehetségű, ízlésű és igényű társadalmi csoportjainak tárgyi szükségleteit a *basileustól* és a *protospathariostól* egészen az egyszerű *stratiota* földművesig ki kellett tudniuk elégíteni. Az ún. „bizánci tárgyak” spektrumának tekintetben talán még fontosabb lépés volt annak az (újbóli) felismerése és hangsúlyozása, hogy a bizáncinak minősített leletanyagban, illetve azokon kívül olyan tárgyak is jelen kell, hogy legyenek, amelyek nem Bizánc valamelyik területén működő műhely, vagy kézműves termékei, hanem a Birodalom szomszédságában,

⁷ Mango 1997, Bollók 2011, 27–31.

⁸ Garam 2001.

⁹ A Meroving-kultúrkör vonatkozásában újabban pl. Drauschke 2011.

¹⁰ Összefoglalóan Drauschke 2008, 367–376.

¹¹ Bálint 2004b, 38.

az eredeti bizánci tárgyakat másolva, vagy azok befolyása alatt vagy azok hatására készítették.¹² Bizánci készítésű, illetve bizánci hatás és befolyás alatt készített tárgyak azonosítására elsőként F. Daim dolgozott ki egységes koncepciót. Az avar kori Kárpát-medencei övveretek vizsgálatánál alkalmazott összetett módszerét három oszlopra alapozta („Dreisäulenmodell”): e modellben elsőként is a „bizánci” tárgyak (természettudományos) anyagmeghatározásának, másodikként a készítéstechnikának, harmadikként pedig a tárgy egyszerű, régészeti módszerekkel is vizsgálható alakjának, díszítésének (motívum, stílus és díszítéstechnika) ismert bizánci tárgyakkal való összevetése, és ezek együttes vizsgálata képezi az eredetmeghatározás alapját, mindig az adott tárgytípus földrajzi (mediterráneumi és Kárpát-medencei) elterjedésének figyelembe vételével. A módszer alapján az adott tárgy mediterrán eredetének megállapítása annál biztosabb, minél több szempontot sikerül figyelembe venni az elemzés során, és minél több mutat közülük eltérést a helyi (F. Daim vizsgálata esetében: a Kárpát-medencei avar kori) leletanyaghoz viszonyítva.¹³ E rendszernek megfelelően, pontosabban azon belül B. Bühler tett legújabb kísérletet bizánci tárgyak meghatározására. A tárgyak ötvöstechnikai elemzésének segítségével a szerző a Kárpát-medence avar kori ötvöstermékei között tudott elkülöníteni olyan tárgyakat, amelyeken az általában kiemelkedő minőségű, biztosan bizánci tárgyakon megfigyelt magas szakértelmet igénylő technológiai eljárások (email-, üveg- és ékkőberakás, nielló, filigrán, stb.) közül egyszerre többnek nyomai voltak azonosíthatóak, így például az adott tárgy több elemből történő összeillesztése (ún. „composite technique”), a repoussé- vagy az áttöréses *opus interrasile* technika, a finom granuláció, a forrasztás, stb.¹⁴ E valószínűleg bizánci készítésűnek tartható körrel szemben az alacsony technikai színvonalat képviselő tömegáruként interpretált öntött bronz vereteket állította szembe.¹⁵ B. Bühler az ötvöstárgyak készítési folyamatát befolyásoló és meghatározó tényezőkről vallott felfogását a következőkben összegzi:

„There is a framework of technological necessities for creating a particular effect in metalworking. Within this framework, however, in the process of producing most motifs and stylistic elements, the metalworker has a number of choices, which will depend on the metalworker’s skills, education and personal preferences, the traditions of the workshops to which he is or was affiliated (including regional traditions and chronological development), as well as on the demands of the customer regarding motifs, style, material and technique. Therefore, the technological choices made in the production process of a particular object can provide us with valuable clues about the identity and background of the goldsmith who made them.”¹⁶

Ez természetesen nem csupán az ötvösökre helytálló, hiszen B. Bühler itt olyan általános modellt vázolt fel, amelyik lényegében minden kézműves tevékenységre igaz. Ennek alapján az egyes tárgyakon végzett technológiai vizsgálatok lényegében megkerülhetetlenek, hiszen azok döntő fontosságúak az eredeti bizánci készítéstechnológiák és tárgyak meghatározásában. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy noha a készítéstechnológia csak az adott tárgy további jellemzőivel együtt adhat teljes képet az esetleges bizánci eredetről, de a tényleges bizánci készítésű tárgyak és azok helyi imitációinak

¹² Daim 2000, 77-85.

¹³ Daim 2000, 86-88.

¹⁴ Bühler 2010, 213-214, 231.

¹⁵ Bühler 2010, 220.

¹⁶ Bühler 2010, 213.

elkülönítésében önállóan alkalmazva perdöntő is lehet.¹⁷ Ilyen részletességű vizsgálatok elvégzése azonban rendkívül nehézkes, hiszen ehhez az adott anyag- és tárgytypus készítése technikai ismeretei, vagyis az ún. „know-how”-ja elengedhetetlenek. Így az ötvöstermékek elemzéséhez ötvös, a kerámia vizsgálatához fazekas, a vastárgyak kapcsán pedig kovácsmesteri szakképzettségre, ismeretekre volna szükség. Amennyiben e vizsgálatok az anyag természettudományos meghatározásával párosuln(án)ak, adott tárgy provenienciája nagy biztonsággal meghatározható lehet(ne). Mindez azonban a kutatás olyan mélységeit és horizontját nyitja meg, ami nemcsak a közép- de a nyugat-európai tudományfinanszírozási keretek között is csak a legritkább esetekben remélhető, hiszen tárgyaknak egész sorozatait kellene különféle szakemberek értő szemének és drága anyagvizsgálatoknak alávetni, egyszerre több országban.

A fenti forrásadottságokat figyelembe véve és az anyagvizsgálatok lehetőségének hiányában a kora középkori Kárpát-medence leletanyagában feltételezett bizánci és bizánci hatású tárgyak azonosításához a munka első lépcsőjeként természetesen az ún. „bizánci” tárgyak és jelenségek részletes, ún. összehasonlító-klasszifikációs módszere kínálkozott. Az azonosítási eljárás során így nem csupán az adott tárgy, jelenség – az eddigi kutatások által preferált – párhuzamainak esetleges balkáni elterjedését, kelet-mediterráneumi megjelenését vizsgáltuk, hanem azok régészeti értékkel, legfontosabb attribútumai alapján megkíséreltük az elkülönítésüket a lokális leletanyagban. Különösen izgalmassá vált ez a nyomozómunka azon esetekben, ahol a „bizánci” tárgyaknak a Birodalomból nem, vagy csak elvétele ismerjük feldolgozatlan megfelelőit – s ezáltal a kora középkori Kárpát-medence jól ismert tipológiai és kronológiai rendszerében történő azonosításuk vezethetett az eredeti bizánci tárgytypus meghatározására és jellemzésére. Ez a sajátos, inverz kutatási módszer érvényesült például a 9–11. századi, ún. közép-bizánci kardok vizsgálata esetén is, hiszen e periódusból a Birodalom területéről mindössze egyetlen kardot ismerünk, amelynek az értékelésekor ráadásul az anyagvizsgálat és a tárgy stilisztikai elemzése kapcsán okkal merült fel a tárgy indiai import eredete.¹⁸ Miközben a nemzetközi tudományosság új erőre kapó érdeklődését e téma iránt frissen publikált tanulmányok sora jelzi¹⁹ és az elégséges, illetve feldolgozható régészeti leletanyag híján az egykorú bizánci képi források feldolgozása felé forduló fegyvertörténeti szempontú kutatások is révbe értek, valójában még mindig alig tudunk valamit a 9–11. század folyamán a Birodalomban készített és használt kardokról. E kardok azonosítása a Kárpát-medencei leletanyagban tehát nem csupán a helyi régészeti anyag megismerése, értékelése szempontjából fontos, de az így nyert eredményeket általánosítva és a szórványos mediterráneumi adatokkal egyeztetve megkísérelhettük az adott korszak bizánci hadseregében használt egyik legfontosabb fegyvernek a rekonstruálását is. Az alábbiakban e vizsgálat módszertani hátterét és eredményeit mutatjuk be röviden, hiszen ez kitűnően példázza a fent érintett módszertani nehézségek többségét.

Közismert és nyilvánvaló tény, hogy a fegyver és fegyverzet – különösen háború idején – milyen könnyen és gyorsan képesek gazdát cserélni, akár többször is.²⁰ Mivel a projekt által vizsgált periódusban a Kárpát-medencét hatalmukban tartó különböző politikai alakulatoknak a mindenkorú Bizánccal való kapcsolata meglehetősen hullámzó, de igen gyakran ellenséges volt, s a különféle határmenti csetepatékon, kalandozásokon kívül komolyabb hadjáratokra is sor került, hiba volna e turbulens katonai események közepette

¹⁷ Bühler 2010, 233.

¹⁸ Schwarzer 2004.

¹⁹ Aleksić 2010, Yotov 2010, Miks 2011.

²⁰ Nicolle 1992, 299.

éppen a hadizsákmány és a külpolitikai célú ajándékozás jelentős részét minden bizonnyal kitevő fegyverek vizsgálatát mellőzni. A fegyvereknek ilyen nemzetközi keveredése mellett mindenképpen figyelembe kell venni a kora középkori írott források által adatolt, meglehetősen kiterjedt „nemzetközi” kardkereskedelmet is.²¹ Az utóbbiak vonatkozásában rendkívül fontos megemlíteni e tárgyak magas árát, aminek ismeretében természetesen csak a korlátozottabb közösségbe jutva, pontosabban a fegyver természetes közegéből kikerülve számolhatunk esetleg e pengék eredeti funkcióját megszüntető, csupán nyersanyagként történő újrahasznosításával. Egy-egy jól kikovácsolt remek, vagy éppen az átlagon felüli képességű fegyverkovács híre pedig messze földön is ismert lehetett, amint erre a kora középkori európai és arab költészetben számos adatot találhatunk.²² A régészet feladata a ráánkmaradt leletanyagon belül a bizánci kardokat valamilyen módszerrel történő elkülönítése és meghatározása. Mindezt azonban alapvetően megnehezíti az a tény, hogy a kardok ún. komplex tárgyak, tehát pengéből és markolatszereléből állnak. Amíg azonban a penge a fegyver valós funkciójáért felelős, addig a markolatszerelék a korban leginkább díszítő és csak kevésbé funkcionális szereppel bírt – éppen ezért rendkívül gyakori alanya tulajdonosváltáskor a cserének; természetesen a pengénél jóval kisebb értéket képviselő, elhasználódott, vagy éppen divatjamúlt markolatszerelékét számos egyéb okból is lecserélhették.

A kutatást ugyanakkor jelentősen megkönnyítette, hogy a Kárpát-medencéből ismert „kardanyag” – különböző arányban és összetételben – a helyi formákon és készítményeken túl a germán, majd viking, illetve a kelet-európai steppei és kaukázusi kardművességi körök termékeit és hatásait egyaránt tartalmazza. Az idegen eredetű kardok jó része, így az ún. viking/normann kardok ugyanis meglehetősen jól ismertek, akárcsak a helyi gyártmányok, illetve a keletről hozott példányok, valamint a keleti kardkovácsolási tradíciónak megfelelően már a Kárpát-medencében készítek. Éppen ez tette lehetővé, hogy az ezekhez a kardművességi körökhöz egyértelműen köthető kardok kiszűrésével a fennmaradó „bizánci” tárgyak körét meghatározzuk. Ez a viszonylag kis példányszámú tárgycsoport – benne a korábban is már bizáncinak tartott kunágotai kard is²³ – szolgált alapul az aprólékos vizsgálathoz. Ebben a tárgycsoportban olyan jellegzetességeket kerestünk, amelyek sem a lokális, sem az északi/nyugati, sem a keleti kardművességi körökre nem jellemzőek. Ennek során kiderült, hogy a „bizánci” leletanyag belső struktúrája, hasonlóságai és szembevető azonosságai szilárd alapot szolgáltatnak a bizánci kardtípus(ok) meghatározásához. A korábbi feltételezésekkel szemben a tárgycsoportot legszorosabban összefogó jellegzetességnek nem a markolatszerelék kialakítása, készítéstechnikája bizonyult, hanem éppen a kardpengék sajátos szerkezeti és kovácsolástechnikai jellemzői. Ezek legfontosabbika ugyanakkor egyértelműen kötődött nemcsak a 9–11. században már régmúlt, tehát népvándorlás kori, egész Európában tulajdonképpen egyeduralkodó általános kardművességi kör termékeinek pengéihez, de egyúttal a császárkori római és késő-antik kardkészítési műhelyek pengéi felé is határozott kapcsolatot mutatott.²⁴ Ezen tárgyak tehát egyrészt olyan időben kontinuus, de ugyanakkor a tipológiai változás (lényegében fegyvertörténeti fejlődés) fő sodratából kieső műhelyre, műhelyekre utalnak, amelyek az eddig megismertektől eltérő kovácsolástradícióval rendelkeztek. A klasszifikációs elemzés második lépcsőjeként a „bizánci” tárgyak rostáján egyszer már áthullt tárgyakat újra szemügyre véve sikerült kimutatnunk olyan példányokat,

²¹ Polgár 2004, Hoyland-Gilmour 2006, de vö. pl. Kiss 1987, 26. lábjegyzet a kora-bizánci fegyverexportot tiltó írott források adatainak összegyűjtésével.

²² Mindmáig legrészletesebben lásd. Davidson 1962, 121–135, 142–152, 158–177.

²³ Kiss 1987, Bálint 1991a, 110.

²⁴ Előbbiekre összefoglalóan lásd Menghin 1983, az utóbbiakra Miks 2007.

amelyeknek a pengéje egyértelműen azok bizánci eredetét és készítését bizonyította. A talán hadizsákmányként vagy kereskedelmi úton a Kárpát-medencébe került pengéket azután a helyi ízlésnek megfelelő markolatszerelékekkel látták el – ez tévesztette meg a korábbi kutatást, amikor azokat éppenséggel „igazi honfoglaló magyar” szablyának, netán „szablyamarkolatú kardnak” tartotta.

Bizánci kardok a 9–11. századi Kárpát-medencében. 1. A kunágota 1. sírban talált *spatha*. 2. A Székesfehérvár-demkőhegyi 6. sír *spathá*ja. 3. Az Abony-piócásparti *paramerion* (?) markolati részének töredéke

Rendkívül fontos ugyanakkor, hogy az így nyert régészeti jellemzőcsoport váratlanul összekötötte egymással a Mediterráneum különböző szegleteiből és a muszlim Közel-Keleten, valamint az Ibér félszigeten sporadikusan feltűnő kardokat, kardtöredékeket, amelyeket az eddigi kutatás éppen közöletlen voltak, avagy a közölt információk elégtelensége miatt nem tudott az értékelni. Ezen túlmenően a képi forrásoknak egy eddig e szempontból kiaknázatlanul maradt csoportja (mint pl. a Chludov-psalterium egyes ábrázolásai, vagy a çavusini ún. Galambdúc-templom freskói) megerősíti és alátámasztja a bizánci kardoknak a Kárpát-medencei leletek alapján meghatározott legfontosabb közös tulajdonságait. Így módon egyértelművé vált, hogy nem csupán a bizánci kardművességi kör jellemzőit sikerült meghatározni, de az egykorú muszlim világ szintén rendkívül szórványos emlékeinek a vizsgálatba történő bevonásával az is kiderült, hogy ez a bizánci műhelyhagyomány még a közép-bizánci periódusban is rendkívül szoros kapcsolatban, átfedésben, sőt bizonyos szempontok szerint azonosságban is volt a muszlim világ kardművességével. (E kapocs megszakadásának első jelei csak a 12. századtól kezdődően mutathatóak ki.) A Kárpát-medencei kora középkori leletanyagban a bizánci fegyverek azonosítása, típusaik pontos meghatározása egyes esetekben tehát nemcsak a bizánci, de általában a mediterrán régészet számára is fontos tanulságokkal és adatokkal szolgálhat: éppen azon tárgyak és jelenségek esetében nyílik lehetőség a közvetlen vizsgálatra, amelyeket csupán a legritkább esetekben ismerhetünk a Bizánci Birodalom területéről.

2. A Kárpát-medence emlékanyagának kiértékelése

Az avarság és Bizánc

A Kárpát-medencei avarság és a Bizánci Birodalom kapcsolatainak kutatása során egy etnikailag és kulturálisan sokszínű regionális hatalmat²⁵ és egy világbirodalmat hasonlítunk össze. Az avar kori népesség alapvetően rurális jellegű volt,²⁶ történetükről az írott források rendkívüli szegénysége és a belső források hiánya²⁷ miatt, rendkívül keveset tudunk, nyelvük nem ismert, az e korszakból fennmaradt régészeti emlékek pedig temetkezésekből származnak, így többet mondanak a másvilágról alkotott képükről, mint a mindennapi életükről.²⁸

A Keletrómai Birodalom a 6-7. században, tehát a késő antikvitás idején három kontinensre és négy tengerre kiterjedő területet birtokolt,²⁹ és népessége is rendkívül heterogén volt.³⁰ Az alapvetően keresztény és görög nyelvű³¹ birodalom a valóságban vallási,³² nyelvi³³ és etnikai³⁴ tekintetben sem volt egységes. Kulturálisan a birodalmat a

²⁵ Az Avar Kaganátus etnikai és kulturális sokszínűségével több kutató foglalkozott, elsősorban az avar kori „germán” vagy helyesebben meroving kultúrájú népességről (Horedt 1985, 164–168.; Kiss 1992, 35–134.; Kiss 1999/2000, 359–365.; Vida 1995, 221–295.; Vida 1996a, 107–112.; Vida 1999a, 563–574.; Vida 1999/2000, 367–377.), a dunántúli romanizált lakosságról (az úgynevezett Keszthely kultúráról) (Kovrig 1958, 66–74.; Kovrig 1960, 136–168.; Kiss 1966, 81–123.; Kiss 1968, 93–101.; Müller 1992, 251–308.; Bálint 1995, 282–287.; Bierbrauer 2005, 67–82.) és egyes keleti (belső-ázsiai vagy kelet-európai) eredetű tárgytypusokról (Kovrig 1955a, 30–44.; Kovrig 1955b, Erdélyi 1982.; Bálint 1989, Bálint 1990, 87–121.; Bálint 1992, 309–496.; Bálint 1993, 195–273.; a szemlélet kritikájáról: Bálint 2007, 545–562.) vagy rítuselemekről (Lőrinczy 1994, 311–335.; Lőrinczy 1998, 343–357.) készültek tanulmányok. Az avar kori lakosság sokszínűségét módszertani hiányosságokkal, túlzott etnikai interpretációval régészeti-statisztikai alapon közelítette meg Peter Stadler (Stadler 2008, 47–82.). Módszertani szempontok: Bálint 2005, 37–56. Bálint 2006, 277–347.).

²⁶ Az avar kori régészet alapvetően a temetők feltárására összpontosított, emiatt kevés értékelhető (és főleg publikált) telepről van tudomásunk, bár számuk a megelőző feltárásoknak köszönhetően jelentősen megnőtt. A rendelkezésünkre álló telepek ugyanakkor a kora avar kortól kezdve a késő avar kor végéig letelepedett népességre és gödörházakra utalnak (Dunaújváros: Bóna 1973.; Eperjes: Bálint 1991b., Gyoma: Vida 1996b.; Örménykút: Herold 2004.), nincs nyoma nagyobb központoknak vagy városias településeknek.

²⁷ A ránk maradt rovásírásos feliratok ismeretlen rovásábécével íródtak, rövidségük és a két nyelvű feliratok hiánya miatt máig megfejtetlenek (a feliratok gyűjtése és megfejtési kísérletük: Róna-Tas 1985, 225–248.; Vékony 1987.; a nagyszentmiklósi kincs feliratairól: Göbl – Róna-Tas 1995.; kritikus turkológiai hozzászólás a feliratok értelmezéséhez: Vásáry 1972, 335–347.; általános megjegyzések az avarok nyelvéről: Ligeti 1986, 129–151.). Az avar történelem forrásadottságairól jó áttekintés: Pohl 2002, 4–10.

²⁸ A Kárpát-medence avar kori lelőhelyeinek száma az ADAM gyűjtésének lezárásakor 3543 volt (ADAM 13.), a feltárt sírok száma pedig 60.000 körüli: (Vida 2003, 304., Langó 2007, 188, 84. lábjegyzet). A temetkezésekből származó információk alapvetően szándékos, intencionális adatnak számítanak (Härke 1993, 141–146.).

²⁹ Iustinianus korában a birodalom területe meghaladta a 2.000.000 km²-t (Treadgold 1997, 278.).

³⁰ Warren Treadgold becslése szerint a birodalom lakossága Iustinianus császár idején (527–565) elérte a 26.000.000 főt (Treadgold 1997, 278.), mely alapvetően Richard Jones (McEvedy – Jones 1978) adatait használta fel (Charanis 1972). A Bizánci Birodalom népességének meghatározására több becslés is rendelkezésünkre áll, E. Stein Iustinianus korára 30 millióra becsülte a birodalom lakosságát (Stein 1949, 154.), J. C. Russel 600 körül 21 millió lakossággal számol (Russel 1958, 148.). A Bizánci Birodalom lakosságára vonatkozó becsléseket és adatokat Angeliki E. Laiou foglalta össze a birodalom gazdasági életének humán erőforrásai címszó alatt (Laiou 2002, 47–55.).

³¹ A bizánci görög identitásról, nyelvhasználatról: Kaldellis 2007.

³² Keresztényeken kívül zsidók (Brewer 2005, 127–139.; Starr 1939., Sharf 1971.; Treadgold 1997, 701–702.) és pogányok (Lavan – Mulryan 2009.) is éltek a birodalom területén. Az antik pogányságra az utolsó csapást éppen Iustinianus rendeletei mérték (Demetrios 1964, 372–380.). A kereszténységben belül a dogmatikai viták hatására többféle eretnokség is megjelent, így az ariánusok (elsősorban gótok, akik 488-ra elhagyták a Balkánt: Wolfram

hellénisztikus és a római korból örökölt városias kultúra és civilizáció határozták meg.³⁵ A városok nagy szerepet játszottak a kultúra és a vallás terjesztésében,³⁶ elterjedt volt az írásbeliség, amely a hivatalos ügyintézésről kezdve a művészetekig és a vallásig az élet széles spektrumát érintette.³⁷ A korszakot a képzőművészetekben is a sokoldalúság jellemezte, nagy számban ismerünk mozaikokat, fal- és sírfestményeket, köztéri szobrokat, jelentős építészeti alkotásokat.³⁸ A gazdasági életben jelentős szerepet játszott a manufaktúrák szintjét elérő ipar³⁹ és a távolsági kereskedelem is.⁴⁰ A birodalom komplexitása a Bizánci Birodalom régészeti kutatását is meghatározta.⁴¹ A művészettörténeti irányultságú ókeresztény régészet a vallási és művészeti élet tanulmányozása mellett⁴² elsősorban a városokra⁴³ és erődítésekre⁴⁴

1980, 335–347.), a nesztoriánusok (akik főleg a Szászánida Perzsia területére menekültek: Baum – Winkler 2003.), a monofiziták (elsősorban szírek és koptok: Frend 1972.).

³³ Nyelvileg a görög mellett továbbra is jelentős szerepet játszott a latin a hivatalos nyelvhasználatban, de továbbbél a vulgáris latin a Balkán-félsziget nyugati részén (mint Dardaniában: Bregovian: Popović 1989-90, 283., 289.) és Itáliában. A latin mellett Anatóliában több ősi anatóliai nyelv használatának utolsó nyomai a 6. századból származnak (phryg, lycia, mysiai és isauri nyelvek: Charanis 1959, 25–26., 44.). Nagy szerepet töltöttek be az örmények (Charanis 1959, 28–32., Charanis 1961, 196–240.), szírek (Brock 1984., Cameron 1993, 182–186.) és koptok (Török 2005.; Bagnall 2007.) is.

³⁴ A fent felsorolt nyelvek valószínűleg egyfajta (regionális, vallási vagy ethnikai) identitást is hordozhattak, de ethnikai különbségeket elsősorban a peremvidékeken figyelhetünk meg: a gótok Moesiában (Wolfram 1980, 335–346.) és a Krímben (Ajabin 1999; Ajabin 2012.). A Fekete-tenger keleti partvonalán kaukázusi nyelveken beszélő népek: zikhok (cszerkesz/adyge népcsoport, a 6. századtól keresztények, püspökséggel rendelkeznek: Richmond 2008, 13.; Natho 2009, 61), apsilok és abasgok (a mai abházok elődei, keresztények: Voronov 1998.; Voronov 2007., Kazanski – Mastikova 2007.) és lázok (Lazica/Laziké régióban, önálló püspökséggel: Braund 1994, 93.; Fähnrich 1993, 74–97.). A kereszténység terjedéséről a Fekete-tenger keleti partvonalán: Khrushkova 2007, 177–219.

³⁵ Az ókori görög irodalom és hagyomány hatásáról: Kaldellis 2007. A római jog (Laiou 1994.), úthálózat (Belke 2008, 295–308.), hadszervezet (Treadgold 1995.), postarendszer (Kolb 2001)

³⁶ A 6. századi bizánci városok legújabb összefoglalása: Saradi 2006. A későantik polisok átalakulásáról: Foss 1979.; Kennedy 1985, 3–27.; Brandes 1989.; Dunn 1994, 60–80.; Lavan 2001.; Lavan 2004, 9–26.

³⁷ Cameron 1993, 131–136. A későantik irodalom egyik legteljesebb modern áttekintése a Scott Fitzgerald Johnson (2006) által szerkesztett kötet. A későantik irodalmi élet egyik legújabb összegzése: Johnson 2012.

³⁸ A késő antik művészet könyvtárnyi irodalommal rendelkezik: újabb összefoglalásai: Mango 1986.; Cormack 2000., Hoffmann 2007. Az új alkotások mellett a korábbi görög-római művészeti emlékek is jelentősen befolyásolhatták a közízlést, amelyek a „patria” műfajnak köszönhetően jelentős gyűjteményei (mint a Lausus-gyűjtemény: Bardill 1997, 67–95.) ismertek a fővárosból, Konstantinápolyból (Cameron – Herrin 1984.; Bassett 2004.).

³⁹ A bizánci kőfaragás: Sodini 2002, 129–145.; a selyemgyártásról: Muthesius – Kislinger – Koder 1997.; Jacoby 2008, 421–428.; fémművesség: Cruikshank Dodd 1961.; Mundell Mango 1986.; Boyd – Mundell Mango 1992., Leader-Newby 2004.; Mundell Mango 2008, 444–452.; Mundell Mango 2009, 221–236. A későantik technológiáról: Lavan – Zanini – Sarantis 2008.

⁴⁰ Mundell Mango 2009. Lásd még Morrisson – Laiou 2007, 665–890. A „Marmaray” metróépítő projekt keretében Istanbul Yenikapı városnegyedében talált Theodosius kori kikötőben 33 bizánci hajóroncsot tártak fel, többségüket rakománnyal (Kocabaş 2008.; Gün işiginda). Konstantinápoly kikötőiről lásd még Mundell Mango 2000, 189–207. és Magdalino 2000, 209–226.

⁴¹ Legújabb összefoglalása magyarul: Bollók 2011, 23–48.

⁴² Andersen 1971.; Sörrens 2012.

⁴³ A bizánci városok kutatása elsősorban az antik városok továbbélésére és azok átalakulására koncentrált. Több jelentős várost kutattak régészetileg a későantik időszakból, mint Sardis (Foss 1976.; Crawford 1990.), Ephesos (Foss 1979., Daim – Ladstätter 2011.), Pergamon (Otten 2010, 809–830.), Hierapolis (Arthur 2006). A balkáni későantik/kora bizánci városok kutatásának összefoglalása: Curta 2001a, 121–142. A 7. századot követő időszakból származó városok azonban alig kutattak, fontos kivétel ez alól Amorium kutatása (Gill 2002., Lightfoot 2003.; Lightfoot 2007.; Ivison 2007, 25–60.). A városok régészeti kutatásának egy összefoglalása: Henning 2007.

⁴⁴ Az észak-balkáni későantik erődítésekről több összefoglalás is született, Scorpan 1980.; Ovčarov 1982.; Biernacka-Lubańska 1982.; Špehar 2010.; összefoglalóan: Curta 2001a, 155–169. A bizánci erődítésekről: Lawrence 1983, 171–227.; Foss – Winfield 1986.

koncentrált, míg a temetkezések⁴⁵ és rurális települések⁴⁶ vizsgálata jóval kisebb, elenyésző szerepet kapott.

A Kárpát-medencei avarság kutatásában a bizánci – mediterrán kapcsolatok kiemelt szerepet játszottak,⁴⁷ a közelmúltban az avar leletanyagból ismert bizánci eredetű tárgyakat összefoglaló monográfia is megjelent.⁴⁸ E monográfia – a megjelenése óta eltelt egy évtizedes kutatási periódus új eredményeivel⁴⁹ kiegészítve – alkalmas az avar-bizánci kapcsolatok korai szakaszának áttekintésére.

Az avar leletkörnyezetből származó bizánci eredetű tárgyak döntő többsége a viseleti tárgyak (övviselet⁵⁰ és ékszerek⁵¹) közé tartozik. E két nagy kategóriához képest a fegyverek, súlyok, az agyag-, üveg- és fémedények és piperecikkek száma elenyésző, alig több, mint 10%. A különböző rendeltetésű tárgyak ilyen eloszlása már önmagában is sokatmondó, hiszen alapvetően eltér a Bizánci Birodalom határain belül található eloszlástól, ahol a kerámia, egyszerű használati tárgyak, bronzöntvények dominálnak.

A veretes övek erősen felülreprezentáltak az avar leletanyagban.⁵² Jóval kisebb számban – és főleg arányban – ismertek ugyanakkor veretes övek a Bizánci Birodalom területéről, mely részben az eltérő temetkezési szokásokkal és e tárgyak értékével magyarázható.⁵³ Nem egyértelműen eldönthető a kérdés, hogy e tárgyak mennyiben

⁴⁵ A bizánci temetkezések vizsgálatát nehezíti, hogy a keresztény rítusnak megfelelően nem, vagy csak korlátozott mértékben találhatók sírmellékletek. A sírformákban is rendkívüli változatosság figyelhető meg a kőbe vást sírkamráktól (hypogaeumok) a kőládasírokon keresztül az egyszerű földbe ástott aknasíroktól. A feltárt nagyszámú sírlelet ellenére máig nem számolhatunk bizánci sírrégészettel. A sírrégészet sokkal inkább az északi peremvidék "barbár" vagy barbarizált temetői esetében jellemző, mint Abháziában (Kazanski – Mastykova – 2007.); Dobrudzsában (Piatra Frecaței temető: Petre 1987.); a Krímben (Ajabin 1991., 1999., 2012.)

⁴⁶ A bizánci falusias települések kutatása elsősorban a tájrégiészeti módszereivel történt, kevés kivétellel – mint például a szíriai holt városok – nem voltak ásatások. A bizánci falusias települések kutatásáról jó összefoglalást nyújt: Bowden – Lavan – Machado 2004.; Lefort – Sodini – Morrisson 2005.

⁴⁷ A kutatás korai szakaszát László Gyula (1935.; 1937.; 1938.; 1955.; 1969.) és Csallány Dezső (1954, 1957) szerteágazó kutatásai jellemezték. Hamar felfigyeltek a dunántúli Keszthely (Kovrig 1958., 1960.; Sági 1961, 397–459.; Barkóczi 1968., 1971., Müller 1992, 251–307.) és Pécs környéki (Kiss 1966, 81–123.; Kiss 1968, 93–101.) romanizált lakosságra is. Bálint Csanád az avarság anyagi kultúrájának több elemét (elsősorban a veretes övet) széles kitekintésben vizsgálta (Bálint 1992, 1993., 1995., 2000., 2004.)

⁴⁸ Garam 2001. Az egyes tárgytípusokhoz ld. Garam 1980., 1989., 1990., 1991., 1993a, 1993b., 1996., 1997.

⁴⁹ Daim 2002, Hajnal 2003, 177–209., 2005, 437–480., Tobias 2001, 161–182., 2007, 325–341., 2011, 277–312.; Lakatos 2001, 145–163.; Lőrinczy – Straub 2005, 171–187.; Tomka 2002, 211–228.; Vida 2002, 179–209., 2004, 327–349., 2008, 13–46., 2009a, 233–259., 2009b, 261–280., 2010, 363–382., 2011, 397–455.

⁵⁰ Garam Éva a viseleti elemekről szóló fejezetében kizárólag az övviselet elemeit (övveretek, övcsatok, tarsolycsatok) tárgyalta: a csatokat (Csallány 1954., 1957.; Garam 2001, 88–113.) és a veretes öveket (Bálint 1992, 309–497.; Bálint 1993, 222–233., Bálint 1995, 153–194.; Garam 1999/2000, 379–391.; Garam 2001, 113–157.) is ide számítva 408 ilyen tárgy kiegészítve a Yassi Ada-típusú csatokkal (3 db) (az összes vizsgált lelet 53,3 %-a) származik avar kori sírokból (Garam 2001, 88–157.).

⁵¹ A szerző az ékszerek közé sorolta a fülbevalókat, nyak- és mell-ékszereket (pektorálé), a fibulákat, dísztüket, karpereceket és gyűrűket, melyek száma 309 példány tesz ki (Garam 2001, 15–87., Fundliste 1-7.), amelyet kiegészíthetünk 5 db madárfibulával (Vida 2009, 242–243.), 6 db madaras tüvel (Vida 2009, 244.), 8 db öntött aláhajtott lábú fibulával (Vida 2009, 253.) és 36 csatfibulával (Tobias 2007, 327–330.). Az ékszerek jelentik a vizsgált tárgyak 44, 39 %-át (364 db).

⁵² A bizánci övverettípusok kiválasztásánál a szerző részben a bizánci leletkontextusból már ismert darabokból indult ki, de felhasznált technikai jellegzetességeket és a későantik ill. keresztény ornamenseket is. Bizánciként azonosított 11 övveret-típust: a Fönlak-, Martinovka-, Tarnaméra-, Pancsova-típusokat és a pont-vessző, maszkos, levélmintás, állat-, hal- és madárábrázolásos vereteket (Garam 2001, 113–157.). A monográfiában említett 198 övgarnitúra az összes elemzett tárgyak negyedét (25,88 %-át) teszik ki.

⁵³ Veretes övet tartalmazó sírok elsősorban Itáliában (pl. Trezzo sull'Adda 1. sír: Roffia 1986, Fig. 2., Tav. 4.; Nocera Umbra 119. sír, Castel Trosino 37. sír: Jørgensen 1991, 14., Fig. 9., Jørgensen 1992, 94–117.; Arcisa 2. és 5. sír: Hessen 1971, 26., 28., Taf. 3-4., 10–14.) és az Észak-Balkánon (Piatra Frecaței B 49. és C 62. sírok: Petre 1987, Taf. 122, 189., 200.; Callatis 137. sír: Preda 1980, 96.) fordulnak elő. Az egyszerűbb bronzból öntött

tekinthetők bizánci termékeknek⁵⁴ vagy azok helyi utánzatainak, de a „bizánci” övveretek préselőmintáinak avar sírokból való előfordulása arra figyelmeztet, hogy e tárgyakat legalábbis részben messze a birodalom határain kívül is előállíthatták.⁵⁵ A veretes övek kapcsán bizonyos helyi („avar”) formák esetében ötvöstechnikai alapon felmerülhet a bizánci készítésük,⁵⁶ míg más egyszerűbb övveret-típusok esetében lehetséges provinciális bizánci eredetük.⁵⁷

A nagy számban ismert bizánci csatok⁵⁸ elsősorban sajátos kiképzésüknek köszönhetően könnyen és biztonsággal azonosíthatóak a leletanyagban.⁵⁹ Az avar sírokból előkerült bizonyos típusok jól reprezentáltak,⁶⁰ míg mások teljesen hiányoznak.⁶¹ A

övveretek főleg telepuletként kerülnek elő az erődökből (Argamum: Nuțu – Iacob 2011, 216.; Pleven: Vaklinova 1989; Odarci: Dončeva-Petkova 1999, Sadovec: Uenze 1992, 187–192.);, míg a nemesfémből készültek a kincsleletekre (Mersin: Bank 1966, 105.; Bank 1977, 105., 290.); Akalan: Fiedler 1994, 31–47.; Antiochia: Ross 1952, 30–32.; lásd még Ross 1965: 41–43.) jellemzőek. vö. Hobbs 2006, 70–90. Az öv szerepéről és jelentőségéről a bizánci kultúrában: Albrecht 2010, 79–95.

⁵⁴ A bizánci övveretek készítéstechnikai sajátosságairól és azok „eredetiségvizsgálatáról” (Bühler 2010, 213–234.).

⁵⁵ Avar kori sírokból ismert a Fönlak-típus (Garam 2001, 116.), a pont-vessző díszes (Garam 2001, 120–122.), a Martinovka-típus (Garam 2001, 126.), a levélmintás (Garam 2001, 134.), a madárábrázolásos (Garam 2001, 149.) vereteknek ismertek préselőmintái. Ennek alapján az e típusokba sorolt veretek legalábbis egy része a Kárpát-medencében készülhetett. Garam Éva ennek megfelelően a tárgyalt tárgyaknak csupán egy kis töredékét tartotta eredeti bizánci alkotásnak, a többséget helyi utánzatként értékelte (Garam 2001, 156–157).

⁵⁶ Az álcsatok közül kiemelkedő minőségűek és bonyolult szerkezetűek a tépei (László 1940a, 77–83.; László 1955, Pl. LVII–LVIII.; Garam 1993a, 36., 106–107., Taf. 92.), bócsai (László 1955, 219–232.; Garam 1993a, 53–57., Taf. 4–6.), kunbábonyi (Tóth) és sirmiumi (Popović 1997, 8–15., Fig 4–6., 18–20.) példányok, amelyek valószínűleg bizánci mesterek alkotásai. A préselt álcsatok ezek egyszerű másolatainak tekinthetők (Balogh – Köhegyi 2001, 338–339.). Az álcsatok és az aranyból öntött bizánci övcsatok kapcsolatáról: Garam 2000, 209–215.). Az álcsatok formailag jól egyeztethetők a bizánci vese alakú csatokkal (nierenförmige) (Schulze-Dörrlamm 2002, 68–78.), ugyanakkor bizánci környezetből álcsat nem került elő.

⁵⁷ Az öntött, áttört, hátoldalukon fülekkel ellátott maszkos veretek megtalálhatók Dobrudzsában (Tropaeum Traiani: Gavrituhin – Oblomskij 1996, 63., 64/5.; Piatra Frecaței B 49. és C 62. sírok: Petre 1987, Taf. 122, 189., 200.; Callatis 137. sír: Preda 1980, 96.; Argamum: Nuțu – Iacob 2011, 216.), és Bulgária (Pleven: Vaklinova 1989, Odarci (Dončeva-Petkova 1999), Sadovec: Uenze 1992, 187–192.; Gavrituhin – Oblomskij 1996, 63., 64/7–16., e veretek nagy számban megtalálhatók a várnai „Stara Bălgaria” gyűjteményben is) későantik erődítményeiben egyaránt, de megtalálható Caričin Gradban (Uenze 1992, 188.) és Itáliában (Arcisa 2. és 5. sírok: von Hessen 1971, 26., 28., Taf. 3–4., 10–14.). A Kárpát-medencei hasonló példányokat ugyanakkor kevés kivétellel (Garam 2001, 126., Taf. 92.) az avarság kelet-európai kapcsolataiként említik. Kárpát-medencében mindössze 36 lelőhelyről 45 ilyen övgarnitúra ismert. (Balogh 2004, 241–303; Balogh Masque). Feltételezett kelet-európai eredetükről: Balogh 2004, 247–248, ugyanakkor ez a típus az észak-balkáni leletek alapján kora bizánci katonai viselet szerves része volt (Uenze 1992, 187–192.).

⁵⁸ A bizánci övcsatok a 6. század második felétől kezdve jellegzetesen rézötvözetből egybeöntöttek, és a hátoldalukon kis trapéz- vagy négyzet alakú fülek szolgálnak a felerősítésre (Schulze-Dörrlamm 2002, 146–228., 246–250.). A Garam Éva gyűjtésében szereplő 162 öv- és 55 tarsoly csat 11 típusba (U-alakú szíjszorító, Syrakusa-, Sucidava, Korinthus-, Balgota-, sárkánypáros, állatalakos övcsatok és Salona – Histria-, Pápa-, Gátér-típusú, és állatalakos és bajor típusú tarsoly csatok) sorolható (Garam 2001, 88–112.). Ezt a listát a Yassi Ada-típusú csatokkal egészíthetjük ki (Vida 2009, 256.). Ez az összes elemzett tárgynak több, mint egy ötöde (21,6 %). Ez nagy számnak tűnhet, ám a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mechthild Schulze-Dörrlamm által a közelmúltban publikált 5-7. századi bizánci csatjainak száma ezt meghaladja, 224 bizánci csatot tartalmaz (Schulze-Dörrlamm 2002, IX.).

⁵⁹ Ezekre a csatokra jellemző az egybeöntött csatkarika és csattest és a hátlapon található függesztőfülek. Azonosításuk viszonylag korán megtörtént (Werner 1955, 36–48.; Csallány 1954a, 101–128.; Csallány 1954b 311–348.; Csallány 1957, 250–274.).

⁶⁰ Gyakorik az avar kori leletanyagban a Sucidava-típusú (9 avar sírból: Garam 2001, 95., 211.; 81 példány a Mediterráneumból gyűjtött össze (Schulze-Dörrlamm 2002, 150–151.), a Syrakusa- (9 avar sírból: Garam 2001, 95., 211.; míg a Mediterráneumból 228 példány: Schulze-Dörrlamm 2002, 176–177., Abb. 62. {188 db}, Észak-Afrikában 40 db (ebből 31 Karthágó) (Eger 2010a, 135.; Eger 2010b, Pl. 15.); a Korinthus- (10 avar példány: Garam 2001, 97–98., 211.); és Balgota-típusú (8 avar kori példány (Garam 2001, 98., 211.), Schulze-Dörrlamm

valószínűleg tömegesen gyártott bizánci csatok a birodalom belső területeihez képest elenyésző számban kerültek elő a Kárpát-medencéből,⁶² nagyobb részük eredeti bizánci készítésű tárgy lehetett, bár előfordulnak helyi utánzatok is.⁶³

A bizánci hatások az ékszerek területén is jól megfigyelhetők, egyaránt megtalálhatók a fej, a nyak, a mell díszítésére szolgáló bizánci tárgyak, és azok utánzatai.⁶⁴ A fülbevalók jelentős számban maradtak ránk, megtalálhatók köztük kosárkás fülbevalók,⁶⁵ amelyek jó kelet-alpi és itáliai párhuzamokkal rendelkeznek,⁶⁶ és a Bizánci Birodalomban nagy népszerűségnek örvendő félhold alakú fülbevalók is,⁶⁷ amelyek elsősorban a pannóniai romanizált lakosságra (az ún. Keszthely-kultúrára) jellemzőek.⁶⁸ Jóval gyakoribbak ugyanakkor az olyan fülbevalótípusok, amelyek a Bizánci Birodalom központi területein nem ismertek, és csak a peremterületeken jellemzők.⁶⁹ Bizánci eredetű,⁷⁰ de nem feltétlenül bizánci a pektorálék viselete az avaroknál, hiszen megtalálhatók „barbár” utánzataik is.⁷¹ A fibulaviselet nem töltött be jelentős szerepet az avaroknál, elsősorban a pannóniai későantik

D 8-10 típusok alatt tárgyalta (Schulze-Dörrlamm 2002, 163–166.), sárkánypáros övcsatok (19 avar kori példány: Garam 2001, 99–101.), és különböző tarsolycsatok: Salona-Histria (10 avar kori példány (Garam 2001, 109.), Teljes gyűjtésük: Uenze 1966, 178.), Pápa (6 avar kori példány (Garam 2001, 110.). Teljes gyűjtésük 28 példányt sorol fel (Madgearu 2003, 170–171.) és Gátér (10 avar kori példány (Garam 2001, 111.; Gavrituhin 1994, 207–209.). E tarsolycsatok egy része bizonyosan nem bizánci készítmény, így a bajor típusok (Emling, Oberpiebing-, Untereching): 10 avar kori példány (Garam 2001, 112–113.; Uenze 1966, 180–181.) és a szembenálló állatalakosak: 9 avar kori példány (Garam 2001, 112.; Gavrituhin 1994, 207–208.), melyek a Bizánci Birodalom területén nem fordulnak elő.

⁶¹ Feltűnő az avar korral párhuzamos időszakból származó vese-alakú (nierenförmige) csatok teljes hiánya, mivel azok topológiaiilag az álcsatok elődeinek tekinthetők. E csatok egyáltalán nem ismertek a Kárpát-medencéből, de annál inkább jellemzőek Dobrudzsára, a Krím-félsziget területére, és előfordulnak a kelet-európai steppevidéken is (Schulze-Dörrlamm 2002, 68–78., Abb. 25.). Megfigyelhető a kis méretű, kereszt alakú csatok teljes hiánya is, amelyek nagy mennyiségben fordulnak elő a Krím-félszigeten, Anatóliában, Görögországban és Itáliában is (D 22-26 típusok: Schulze-Dörrlamm 2002, 193–208. Elterjedési térképük: Schulze-Dörrlamm 2002, Abb. 71.),

⁶² A Kárpát-medencei példányok aránya az eddig ismert Syracuse-típusú csatokon belül 3,95 %, a Sucidava-típuson belül 11,11 %.

⁶³ A bajor típusú tarsolycsatok: (Emling-, Oberpiebing-, Untereching): 10 avar kori példány (Garam 2001, 112–113.) és a szembenálló állatalakos tarsolycsatok: 9 avar kori példány (Garam 2001, 112.).

⁶⁴ Bullák (6 db), csüngők (28 db), ékszergallérok (pektorálék) (7 db), nyakláncok (3 db), nyakperek (12 db), korongfibulák (17 db), boglárok (14 db), mellkeresztek (19 db), díszűk (6 db), kürtösvégű (34 db) és korongos (2 db) karperek és különböző gyűrűk kerültek ebbe a kategóriába (összesen 217 db, 28,36 %).

⁶⁵ A 13 avar kori példány elsősorban Keszthely környékén csoportosul (Garam 2001, 16–17.; Vida 2009, 239.).

⁶⁶ Elterjedésükre lásd: Bierbrauer 1987, 148.; Ibler 1991, 44–52.; Riemer 2000, 45–64.; Vida 2009, 239.; Drauschke 2011, 341.

⁶⁷ E fülbevalók egyaránt elterjedtek Anatóliában, a mai Görögországban, Dél-Itáliában, a mai Albániában és Bajorországban is: Baldini 1991, 67–101.; Riemer 1992, 127–128.; Baldini Lippolis 1999, 81–85. Legutóbb Jörg Drauschke 130 példányt gyűjtött össze (Drauschke 2010, 176–177.). A Kárpát-medencei avar sírokból mindössze 7 ilyen fülbevaló ismert (Garam 2001, 18–20.), azok is Keszthely és Pécs környékének romanizált lakosságánál voltak használatban.

⁶⁸ Az adott fülbevalótípusok elterjedési térképe: Garam 2001, 17., Abb. 1.

⁶⁹ Ezek közé tartoznak a csillagszüngös (19 avar kori példány: Garam 2001, 20–21.) és a felhúzott lemezsüngös fülbevalók (15 avar kori példány: (Garam 2001, 24–25.). A gúlacsüngös (8 avar kori példány (öntöttek) (Garam 2001, 28–32.) és lengőcsüngös (18 avar kori példány (Garam 2001, 30.) fülbevalók ugyanakkor Észak-Pontusz vidéki hatást (Bálint 1993, 256–259.) jelentenek. Hasonló megállapításra jutott: Drauschke 2011, 76. is, ennek alapján csak a félhold alakú fülbevalók tekinthetők kelet-mediterránnak a Kárpát-medencei leletanyagban.

⁷⁰ A pektorálék bizánci eredetéről: Garam 1991, 151–179. Eredeti bizánci eredetű lehet a Keszthely–Fenékpuszta 5. sír, az Ozora-típusú és a kiskőrösi példány: (Garam 2001, 43–44.), ezek minősége sem éri el azonban a konstantinápolyi készítésű példányokét: Stolz 2006, 521–603.

⁷¹ Pektorálék a birodalom határaitól északra is elterjedtek, a martinovkai kincshorizontra jellemző szemüvegspirálokkal és poncolt szélű trapéz alakú lemezsüngőkkel díszített nyakláncok bizánci előképekre mennek vissza (Gavrituhin – Oblomskij 1996, 237., Garam 2001, 45–46.; Ajbabin – Chajredinova 2009, Taf. 144–146.; Chajredinova 2010, 59–94.).

lakosságnál találunk meg bizánci eredetű fibulatípusokat kis számban,⁷² megtalálhatók ugyanakkor az avar leletanyagban a kengyelfibulák is,⁷³ melyek nem ismeretlenek a Balkán-félszigeten sem.⁷⁴

A mediterrán eredetű tárgyak között előfordulnak piperecikkék is, mint a liturgikus tárgyként,⁷⁵ illetve a borszűrés eszközeként azonosított szűrőkanalak⁷⁶ és az ecsetek is.⁷⁷ A mindennapi tárgyak voltak a tarsolyzárók is, amelyek egyszerűségük ellenére sok balkáni párhuzammal rendelkeznek,⁷⁸ előfordult, hogy bizánci lámpatartók hasonló alakú tartozékait használták fel az avarok tarsolyzárként.⁷⁹

A keresztény valláshoz kötődő leletanyag egyenlőtlen eloszlású és gyér, elsősorban a pannóniai romanizált lakossághoz kapcsolódik. Mindössze egy működő templomról van tudomásunk az avar korból.⁸⁰ A keresztény hitélet meglétére bizonyítékokul szolgálhatnak a keresztény ábrázolásokkal díszített, valószínűleg zarándok-amulettként használt korongfibulák, madárfibulák, egyszerű, ólomból készült mellkeresztek és ólombullák is.⁸¹ A korabeli kereszténységre jellemző több tárgy ugyanakkor egyáltalán nem fordul elő.⁸² A rendelkezésünkre álló források alapján a Dunántúlon voltak keresztény közösségek, de

⁷² A későantik – kora bizánci fibulák legújabb összefoglalása 11 fibulatípusról számolt be (kereszt-, állat-, csat-, korong-, szent-, hagymagombos-, császár-, egyenlő szárú, számszerű-, kengyelgombos- és öntött aláhajtott lábú fibulák: Riemer 2010, 283–335.). E típusoknak több mint fele az avar kori sírokból teljesen hiányzik (6 típus a 11-ből: a kereszt-, szent-, hagymagombos-, császár-, számszerű- és kengyelgombos fibulák). Megvannak viszont az állat- (6 db: Garam 2003, 106–107.; Vida 2009, 241–242.), a csat- (Tobias 2007, 328–331.), a korong- (Garam 1993b, 99–134.; Garam 2001, 51–57.; Garam 2003, 105–106.; Vida 2009, 241.) és az öntött aláhajtott lábú fibulák (Garam 2003, 101–102., Vida 2009, 251–253.). Egyedül ez utóbbi típusból (öntött aláhajtott lábú) legújabb gyűjtése 253 példányt sorolt fel (Curta – Gândilă 2011, 72–74.).

⁷³ Garam Éva az avar kori kengyelfibulákat ember maszkos, ujjas, Martinovka- és Cividale-típusokra osztotta fel, jelenlétüket germán hagyományokkal magyarázza, de hangsúlyozza, hogy nem etnikumjelzők (Garam 2003, 107–116.).

⁷⁴ A Balkánról előkerült öntött kengyelfibulákat hagyományosan a szlávok emlékanyagaként jellemezték (Werner 1950, 150–173.), de azóta a szláv etnikumjelző voltukat cáfolták (Vagalinski 1994, 261–305.). Legújabb gyűjtésük, elemzésük és értelmezésük (Curta 2001a, 247–275.; Curta 2004, 59–78.; Curta 2005a, 101–146.; Curta 2006a, 423–474.) a bizánci – barbár határok könnyű átjárhatóságát mutatja.

⁷⁵ Milojević 1970, 131. Ennek kritikájára Bóna 1993, 134.

⁷⁶ A tárgy funkciójára: (Csallány 1939, 148.; Garam 2001, 165.; Lőrinczy – Straub 2003, 172.) A tárgyípusnak több gyűjtése ismert: Bálint 1993, 272–273.; Kiss 1996, 322–323.; Tobias 2001, 161–182. Legújabb gyűjtésükben (Lőrinczy – Straub 2003, 172–174.) 50 átluggatott fejű, illetve egyszerű kanál szerepel.

⁷⁷ Tobias 2007, 332–336.

⁷⁸ Tobias 2011, 277–312.

⁷⁹ A piskóta alakú bronz tarsolyzárók és a bizánci lámpafüggesztők azonosságára Lakatos Attila figyelt fel (Lakatos 2001, 145–163.), háromágú bronz lámpafüggesztők több avar sírból ismertek: Ada-Komlós-téglagyár (Lőrinczy – Straub 2003, 174., 182.) és Rákóczi-falva-Bagi földek 8A lelőhely 102. sír (Mácsai Viktor szíves szóbeli közlése).

⁸⁰ A fenékpusztai 2. számú bazilikával (Sági 1961, 397–459.) kapcsolatban tudjuk, hogy a 630-as évekig működött (Müller 1987, 105–122.). 6. századi működését írott forrás is bizonyítja (Gáspár 2002, 79–83.). Újabb irodalom a fenékpusztai egyházi épületekről: Heinrich-Tamáska 2010, 91–112.

⁸¹ A korongfibulákról ld. Garam 1993b, 99–134.; Garam 2001, 51–57.; Garam 2003, 105–106.; Vida 2009, 241.; zarándok-amulettként való értelmezésükhöz legutóbb Curta 2011, 303; a galambfibulákról Straub 2002, 103–111.; Garam 2003, 106–107.; Vida 2009, 241–242.; amulett-funkciójú mellkeresztekről ld. Garam 2001, 63–65; az ólombullákról Garam 2001, 35–36. Az ábrázolások és a tárgyak kereszténységgel való kapcsolatáról ld. Garam 1993b, 99–134; Garam 2001, 51–56.; Daim 2002, 113–124.; Glaser 2002, 145–152.; Tóth 2005, 183–202.

⁸² A keresztény hitélet tárgyai közé tartoznak, így jó alapot szolgáltatathatnának a kereszténység elterjedésére a Menas-ampullák is, amely közül az egyetlen Kárpát-medencei példány (Szombathely) sajnos szörványként került elő. (Kádár 1995, 886–888.; Curta 2001b, 58–59., 136. jegyzet; Curta 2005b, 183–186.; Curta 2011b, 304–305.). Feltűnő ugyanakkor a liturgikus tárgyak (füstölők, lámpások, körmeneti keresztek) (összefoglalóan: Acara 1997.) teljes hiánya (Curta 2011b, 313.).

általában megfigyelhető a templomok, baptisteriumok és az egyházi hierarchiára utaló létesítmények hiánya, ami arra utalhat, hogy szerepük nem lehetett meghatározó.

Az avar kori fegyverzet mediterrán/bizánci kapcsolatainak értékelése több ponton is nehézségekbe ütközik, hiszen a Bizánci Birodalom területéről rendkívül kevés fegyverlelet ismert,⁸³ s ez megnehezíti az összehasonlításokat. A bizánci kapcsolatok értékelésénél így néhány kivételes régészeti leletetől eltekintve⁸⁴ elsősorban szórványleletekre és ábrázolásokra vagyunk utalva. Egyelőre nagyon kevés a biztosan bizáncinak tartható fegyver az avar korban, ide sorolhatók az öntött bronz ellenzőjű kardok,⁸⁵ s talán ilyen jellegű kapcsolataik (is) vannak a rácsmintás gyűrűvel ellátott jó minőségű nádlevél alakú lándzsacsúcsoknak.⁸⁶ A bizánci fegyverekről szóló legtöbb ismeretünk azonban továbbra is az írott források és a képi ábrázolások elemzésén és nem régészeti leletek vizsgálatán nyugszik.⁸⁷

Az avarok és bizánciak közötti hatások nem voltak egyirányúak, hanem az avar fegyverzet és harcmódor is jelentősen hatott a bizáncira.⁸⁸ Valószínű azonban, hogy nemcsak az avar lovasság hatott a bizánci fejlődésére, hanem fordított folyamat is bekövetkezett, hiszen vannak adataink az avarok felé irányuló bizánci fegyverkereskedelemre is.⁸⁹

Némely tárgytípus (a kötőtaggal ellátott jó minőségű nádlevél alakú lándzsacsúcsok, az áttört pengéjű lándzsacsúcsok, az öntött bronz ellenzővel ellátott kétélű kardok, bizonyos keresztvastípusok és P-alakú függesztőfülek) esetében jó okkal tételezhető fel, hogy a Bizánci Birodalom vagy Itália területéről kerülhettek az avarokhoz.⁹⁰

Feltehetőleg az avar fegyverzetet ért mediterrán hatások a fent felsoroltaknál sokkal mélyebbek lehettek, de az alapvetően eltérő forrásadottságok és kutatási helyzet miatt ez sajnos csak rosszul ítéltető meg.

A leletanyag alapos feldolgozottsága⁹¹ ellenére is rendkívül csekély a bizánci – mediterrán eredetű agyagedények száma. Az avar lelőhelyekről ismert amforák rendkívül kis száma és mérete arra figyelmeztet,⁹² hogy a Bizánci Birodalommal folytatott kereskedelem

⁸³ Ezt a problémát az eltérő deponálási szokások okozzák, Bizánc területén ugyanis kivételesnek számít a fegyveres sír. Kedvezőbb helyzetben vagyunk Itália esetében, ahol nagyobb számban ismertek fegyveres sírok, ám a fegyvermelléklet e területen a betelepülő langobard lakosság temetkezéseihez kötődik, és a helyi későantik alaplakosságot éppen a fegyvermelléklet hiánya alapján különböztetik el a kutatók (Riemer 2000, 18.)

⁸⁴ A korinthusi déli sztoa temetőjéből 4 fegyveres sír származik (Davidson – Weinberg 1974., Ivison 1996, 117–119., Vida – Völling 2000, 32–34.). Pergamonban feltártak egy két lándzsacsúcsot tartalmazó férfisírt (Felix Pirson szíves szóbeli közlése), a pergamoni vasleletek közlésében több fegyver is található (Gaitsch 2005, 130–159.). Szlovéniából Carnium (Kranj) lelőhelyről származik egy 6. századi kétélű karddal és nyílvezzőkkel teli tegezzel eltemetett egyén sírja (Odar 2006, 243–275.).

⁸⁵ Az öntött bronz ellenző kardok bizánci eredetét Kiss Attila (1987a, 193–210.) vetette fel. (Vö. Garam 2001, 158–159.).

⁸⁶ A kötőtaggal rendelkező, rácsmintás gyűrűvel ellátott lándzsacsúcsok (Szentendre-típus) ilyen irányú kapcsolataira először Uta von Freeden (1991, 616–619.) hívta fel a figyelmet. Később Mechthild Schulze-Dörlamm (2006, 488., 494–497.) Itália közvetítő szerepét hangsúlyozta.

⁸⁷ A bizánci fegyverzetről szóló források bemutatására: Kolias 1988, 30–35.

⁸⁸ Avar hatások elsősorban a bizánci lovasságot érték, de a fegyverzet és a harcmódor több más területére is kiterjedt. E kölcsönhatások története leginkább a Maurikios nevéhez kötött Stratégikon című munkából követhetjük nyomon. A forrás alapján bizánci hadsereget ért avar hatásokról részletesen tájékoztat: Darkó 1935, 443–469.; Darkó 1937, 119–147., Szádeczky-Kardoss 1983, 317–326., és Szádeczky-Kardoss 1986, 203–214.

⁸⁹ A bizánci fegyverkereskedelem tiltásáról ld. Pohl 2002, 195, a régészeti adatokra vonatkozóan Kiss 1987a, 193–210.

⁹⁰ Részletesen ld. Csiky 2007; Csiky 2009.

⁹¹ A kora avar kori kerámia feldolgozása: Vida 1999b., amforák, kulacsok és korsók: Garam 2001, 166–169.; későantik telepkerámia: Hajnal 2007, 437–480.

⁹² Avar kori sírokból összesen 8 amfora ismert (Vida 1999b, 90–93.; Garam 2001, 166–168.). A dányi és tiszavasvári példány, amelyeket Vida Tivadar az IF/b1 típusba sorolt, Kuzmanov XIV. típusával azonosítható (Kuzmanov 1985, 70., T. 9. A 90–93.), amely Riley rendszerében az LR 1 típus variánsa. E típus gyakori az Égeikumban és Samoson is (Vida 1999, 91, 306. jegyzet). A Kiskőrös-Pohibuj Mackó 56. sírból és a Gátér 193.

kis volumenű lehetett annak ellenére, hogy a Duna-menti késő antik erődöket amforákban szállított élelmiszerekkel látták el a 6. század végéig.⁹³ Az avar leletkörnyezetből származó késő antik kerámia elsősorban a füles boroskorsókban (oinokhoé) és kiöntőcsöves korsókban nyilvánul meg, amelyek jelentős része helyi gyártmány, illetve észak-balkáni hagyományokat folytat.⁹⁴ Az üvegedények száma rendkívül csekély,⁹⁵ ezek egy része⁹⁶ inkább Itália, mint a bizánci törzsterületek felé mutat.⁹⁷

A késő antik al-dunai erőrendszer felhagyásával a 7. század elejére megszűnt a közös avar – bizánci határvonal, amelyet a bolgárok 680-as honfoglalása stabilizált. Ettől az időtől fogva későantik – mediterrán hatásokkal csak Itália felől számíthatunk, ami már az avar kor kezdetétől fogva nagy intenzitású volt.

Az avar leletanyag “bizánci” gyökerei

Az avarok kutatását a magyar – s rajta keresztül: az egész nemzetközi – régészet szemléletét a közelmúltig meghatározó “keletpreferens” látásmód befolyásolta.⁹⁸ Ennek folytán az európai elemeknek az avar leletanyagban való jelenléte mindig csak egyedinek, esetlegesnek tűnt, míg a bizánci típusú tárgyaknak, ornamentikai elemeknek előfordulását kizárólag a Balkánon keresztül bonyolódott “bizánci kapcsolatokkal” látták megmagyarázhatni. Az utóbbi két évtizedben azonban jelentős szemléletváltás következett be: egyrészt elkészült mindannak számbavétele, ami az avarkori fém- és üvegtárgyak között „bizáncinak” tekinthető,⁹⁹ a hazai és a nemzetközi kutatás egyaránt egy *bizánci peremkultúrá*ként kezd tekinteni az avar hagyatékra,¹⁰⁰ egyúttal kezd nyilvánvalóvá válni, hogy a Kárpát-medencén kívül talált avar és honfoglaló magyar típusú leletek egyáltalán nem feltétlenül tekinthetők avar vagy honfoglaló magyar készítménynek. E változás nemcsak az anyagi kultúra eredetének és fejlődésének megítélése, de annak történeti vonatkozása szempontjából is igen jelentős fejlemény. A munkacsoportunknak a pályázatban végzett munkája több új elemre és összefüggésre mutatott rá, ill. mutatott ki, ami megerősítette a délkelet-európai kapcsolatok kutatásának fontosságát. Ezek révén nyilvánvalóvá vált, hogy az avar leletanyag “bizánci” gyökereinek kutatásában fokozottan szükséges az utóbbi évtizedben

sírból származó amforák (Vida IF/b2) samosi eredetűek (Vida 1999b, 91., formailag leginkább a Kuzmanov-féle VIII. típusal egyeztethetők (Kuzmanov 1985, 70.), míg a kunbányai a Riley-féle LR 2 típusal azonos, mely a legelterjedtebb későantik amforatípus volt az Észak-Balkánon (Karagiorgu 2001, 129–131.), és elsősorban olivaolaj szállítására szolgált (Hautumn 1981, 21–58.). Több avar sírban talált amfora valószínűleg helyi utánzatnak tekinthető: Csákszentimre 333. sír, Kiskőrös 56. sír és Óbecse (Vida 1999b, 90).

⁹³ Az avar kori amforák száma emmi képpen nem érte el azt a szintet, mint a nagy tengerparti kereskedővárosok esetében, de még a Duna-menti későantik erődöt szintjét sem, amelyekről tudni lehet, hogy a Dunán keresztül táplálták őket (Karagiorgu 2001, 129–166.). A Duna-mentén az LR 2. típusú amforák főleg olivaolaj, míg az LR1 típusúak bor szállítására szolgáltak a katonai annona keretében (Karagiorgou 2001, 149.). Az LR 1 típusú amforákat valószínűleg a ciliciai partoknál és Cipronon gyártották, míg az LR 2 típusúakat az Égeikumban (Karagiorgou 2009, 41.).

⁹⁴ Vida Tivadar mindössze 7 edényt (köztük 2 mázasat) tartott eredeti bizáncinak, míg a helyi későantik – bizánci jellegű kerámia mennyisége ezt jelentősen meghaladja (25 példány) (Vida 1999b, 95–106.), hasonló eredményt adott az eddig egyedülként feldolgozott későantik telepkerámia Kölkedről (Hajnal 2007, 437–480).

⁹⁵ Avar kori sírokból mindössze 11 üvegedény maradványai ismertek (Garam 2001, 169–173., 221.).

⁹⁶ Az avar leletkörnyezetből ismert üvegedények negyede (4 db) ivókürt (Garam 2001, 169–171.).

⁹⁷ Üveg ivókürtök nem ismertek a bizánci üvegművességből (Antonaras 2010, 383–430.; Lafli – Gürlér 2010, 431–449.), de megvannak a kora középkori Itáliában.

⁹⁸ Bálint 2007.

⁹⁹ Garam 2001.

¹⁰⁰ Vida 2000.

feltárult másféle kulturális irányok vizsgálata is. Az utóbbi évtizedben ui. a későrómai továbbélésnek és főleg Fenékpusztának,¹⁰¹ valamint az Észak-Balkánnak¹⁰² kutatásában egészen új eredmények születtek, egy nagy lélekszámú Keszthely-kultúrást temető modern feltárására került sor.¹⁰³ Mindezek alapján – elsősorban a Dunántúl esetében – az eddig véltnél nagyobb súllyal jelentkezik a “későrómai – provinciális bizánci” kultúrának a 6-7. sz-i avarokra gyakorolt hatása.¹⁰⁴ A jelen pályázat keretében végzett munka kísérletet tett az avarok “bizánci” kapcsolatainak differenciáltabb megvilágítására, azon belül is a délnyugati irányból érkezett elemek kimutatására. A kutatás már félévszázada tudott több itáliai elem jelenlétéről (itáliai típusú övgarnitúrák, II. stílus, itáliai veretű solidusok), de csak 1996-ban, a történészeket is ideszámítva egyedül Kiss Attila írt először a koraavarok és Itália (kereskedelmi) kapcsolatáról.¹⁰⁵ Valószínűleg az említett szemléletmóddal magyarázható, hogy ezen útmutatás ellenére sem léptek tovább e kérdéskör vizsgálatában, holott az itáliai kapcsolat maga egyszerű politikai tény, geopolitikai adottság és régészeti konkrétum volt.

A történeti források egyértelműen mutatják, hogy az avar – itáliai langobárd “örök béke” (*foedus perpetuum*, Paulus Diaconus I.27.) nem formális és nem rövidéletű volt: fenntartása a 8. sz. harmadik negyedéig (*usque hodie*, uott) bizonyított, s forrásadatok alapján az is nyilvánvaló, hogy a jó kapcsolat a langobárdoknak is érdekében állt. A két politikai alakulat egymásnak közvetlen szomszédja volt; az avar fennhatóság a Dinári hegység északnyugati végében még 791-ben is fennállt.¹⁰⁶ Az avarok régészeti kutatása eddig nemcsak azt nem vette számításba, hogy a “bizánci” elemek a Balkán mellett a langobárd Itália felől is bekerülhettek a Kárpát-medencébe. Talán még ennél is nagyobb súllyal esik ui. a latba, hogy az avarok az Adria északi partvidékén az Italia és Venetia tartományok révén Bizánccal magával voltak szomszédságban.¹⁰⁷

A kedvező politikai és földrajzi adottságok valóban tükröződnek is az avar leletanyagban. Az utóbbi két évtizedben a kutatás már eddig is számos, az Avar kaganátus területén napvilágot látott tárgynak vagy tárgytypusnak valószínű vagy feltehető itáliai eredetére rámutatott:

- *ékszerek*:
 - i. fülbevalók: kiskosarasok, korong alakú csüngődíszesek, Allach-típusúak és a „pentelei” fülbevaló,
 - ii. fibulák: dobozosak, berakásos korongfibulák, poncolt korongfibulák, állatalakos és kisfibulák, Cividale-típusúak, madáralakúak,
 - iii. egyébek: kupolás fejű gyűrűk, hajtűk,
- *viseleti tartozékok*: Nocera Umbra- és Piano di Carpino-típusú harangocskák, kulcs és lánc az övön, a kiskörösi nyakdísz,

¹⁰¹ Müller 2010; Heinrich-Tamáska 2011.

¹⁰² Caričin Grad 1984; Caričin Grad 1990; Caričin Grad 2010; Petković 2011; Mikulčić 2002; Milinković 2011.

¹⁰³ Perémi 2000.

¹⁰⁴ Bálint 1995.

¹⁰⁵ Kiss 1996, 300.

¹⁰⁶ Štih 2000, 19, 5. j.; 27.

¹⁰⁷ *ibidem* 24.

- *övdíszek*: itáliai típusúak, öntött II. stílusú veretek, a Kiskőrös-Vágóhíd 9. sír garnitúrája, Kunágota-Mersin típusú nagyszíjvégek, a Jankovich-gyűjtemény spatha-öve és (valószínűséggént megfogalmazva) annak ornamentikája, Weihmörting-típusúak, a háromtagú övek kölledi és környei variánsai, a tausírozott díszítésű háromtagú öveknek kései típusa,
- *csatok*: a Castel Trosino-i, Chiusi-i típusúak
- *lábbeli garnitúra*: Keszthely-Fenekpuszta, bazilika 3. sír
- *fegyverek*: áttört pengéjű lándzsa, Dorfmerkingen-típusú lándzsa, P-kardfüggesztő, Kölked B-119. késveret,
- *lószerzőmveret*: az alsó végén hengerszerűen kiemelkedő koraavar kori lószerzőmveret,
- *edények*: üveg- és bronz edények
- *presztízs-tárgyak*: sella plicatis, „kopt” edények
- *keresztek*: fóliakeresztek, sírkeresztek
- *technika*: tausírozás, niello, a Kölked 119. sír fibulájának alsóspirálos tűszerkezete, a gici veret vörösréz anyaga, „Steckösen” néhány kései övvereten
- *ornamentika*: II. stílus, spiráldíszes tausírozás, poncolt háttérű indás díszítés, peltoid elem, a Gic-i veret szembenálló griffjei,

Miközben a felsoroltak esetében külön-külön már többször felmerült az „itáliai kapcsolat” vagy legalábbis annak a lehetősége, immár ezeknek az *összessége* az, ami nagy nyomattal bír: azt mutatja, hogy Itália az avar anyagi kultúra minden területén éreztette a hatását. Minthogy egy a 8. sz. utolsó harmadában fennállt közvetlen itáliai-avar kapcsolat valószínűségére már korábban rámutatott Falko Daim,¹⁰⁸ a fentiek alapján ez a kapcsolat egyértelműen kiterjeszthető a 6-7. sz-i leletanyagra is. Immár nem egyszerűen itáliai „hatásról” vagy „kapcsolatról” lehet, ill. kell tehát beszélni, hanem arról, hogy a 6-8. sz-i avar hagyatéknak egyik gyökere DNy-i irányban kereshető.

Már jóval korábban feltűnt, hogy a Dunántúlon napvilágot látott leletanyag nagyobb számú, változatosabb és ott a sírok „gazdagabbak”, mint az Alföldön.¹⁰⁹ (Ezt „Dunántúl-jelenségnek” neveztem el). Ez egyedül „bizánci” szemszögből nézve is úgy mutatkozik, hogy ott a „bizánci”, „későantik” típusú tárgyak, ornamentika és technika is gyakoribbak. Jólcskán bonyolítja azonban ezt a kérdést, hogy ugyanígy a germán típusú tárgyak, ornamentika és technika is erőteljesebben vannak jelen, mint az Alföldön, ráadásul ezt a körülményt a kutatás nagyobbik része összeköti azzal a – történetileg még közvetve sem megerősíthető – régészeti hipotézissel, amelyik szerint a Dunántúlon áttelepített gepidákkal lehetne számolni.¹¹⁰ (E felfogást még problematikusabbá teszi, hogy a gepida továbbélés ugyanabban az időben az Alföldön igazoltnak tekinthető, méghozzá történetileg¹¹¹ és régészetiileg¹¹² egyaránt,¹¹³ s

¹⁰⁸ Daim 2000, 239-240.

¹⁰⁹ Bálint 1993, 245; Bálint 1995, 310, 317.

¹¹⁰ Martin 1973, 111.

¹¹¹ Szádeczky-Kardoss 1986, 82; Pohl 1988, 157-158;

Erdélyben régészetiileg tekinthető valószínűnek.) A vitatható etnikai interpretációk helyett érdemesebb a régészeti, történeti és kulturális szempontokat mérlegelni, különösen mert vannak bizonyos „bizánci” és „későantik” elemek, amelyek éppenséggel az Alföldön gyakoribbak, azaz a „Dunántúl-jelenség” kérdése nem válaszolható meg egyedül a későrómai továbbélés feltételezésével.

Ugyanezen okból látszott ígéretesnek az említett „gazdagság” eredőjének és a többféle „bizánci” elem eredetének feltárásához különféle avarkori tárgytypusoknak, technikáknak, ornamentikai elemeknek, technikai gyakorlatoknak és temetkezési szokásoknak a területi elterjedését *együttesen* vizsgálni. Több mint 100 db, a kutatásban eddig közzétett elterjedési térkép áttekintésére került sor. Az elterjedések szinte minden esetben más-más képet mutatnak, azokból először is két módszertani tanulság vonható le:

- a) több esetben valószínűsíthető, hogy az elterjedésekben megmutatkozó különbségek kulturális régiókat, kézműves központokat, kultúraváltásokat tükröznek – semmiképpen sem tekinthetők közvetlen etnikumjelzőnek,
- b) a kérdésfeltevés előre meghatározhatja az arra adható választ¹¹⁴

Az elterjedésekben megmutatkozó összefüggésekből kiinduló értékelés alapján több, egymástól jól elkülönülő földrajzi-kulturális régiónak sajátosságai figyelhetők meg. Ezeknek egy részét már korábban is többé-kevésbé különállónak tekintették (pl. Keszthely- és Pécs-környék, Tisza-Maros-Aranka köz), másoknak kulturális önállósága most mutatkozott meg egyértelműbben (Nyírség, a Fertő és Tisza-füred környéke, Duna-Tisza köze), Erdély esetében pedig nyilvánvalóvá vált, hogy az még a kevésbé intenzív kutatott voltában is valóban önálló régióként kezelendő.¹¹⁵

A 6-7. sz-i leletanyagban a „későantik” kultúrának elemei (ékszer, kerámia, temetkezési szokás) különféle kombinációkban figyelhetők meg, de e kultúra variánsainak pontosabb szétválasztásától még messze vagyunk. A nagyszámú elterjedési térkép azt mutatta, hogy az eddig egyformán kezelt Keszthely- és Pécs-környék között figyelemreméltó eltérések is voltak: míg az előbbi valóban határozottan eltér az avar szállásterület egészétől, addig az utóbbi – bizonyos Keszthely-kultúrák elemekkel együtt – több szempontból (övveretek, fegyverek, kerámia) jobban kapcsolódik az avar leletanyaghoz. Egy harmadik „későantik” jellegű csoport jelenlétét jelzi a téglatemetkezéseivel, valamint a fegyver- és lőszerszám-mellékletek hiányával mindmáig egyedülálló Vajszka-i temető.

Valamennyi említett esetben külön kutatásra vár, hogy az észlelt jelenségek egyáltalán mikor és milyen mértékben tekinthetők népcsoportok jelenlétének vagy műhelytevékenység tükröződésének. Pusztán történeti megközelítésből nézve is nyilvánvaló, hogy az avarkori „későantik” jellegű régészeti elemek maguk is többféle eredetűek lehetnek: későrómai hagyományokat őrző mestereknek, a Balkánról és/vagy Itáliából betelepített kézműveseknek

¹¹² Lovász 1984/85, 60; Harhoiu 1999-2001, 130-131; Bărză – Harhoiu 2008, 513-578; <http://www.hnm.hu/tud/hu/kozle/Announcement.php?ID=2586>

¹¹³ Feltehető, hogy a nagyon sok tárgytypus területi elterjedésében az Alföldön következetesen külön régióként mutató Tisza-füred környéke továbbélő gepidák szállásterületének tartható.

¹¹⁴ Pl. a solidusok, hexagrammák és réz pénzek eltérő területi elterjedést mutatnak – miközben mindhármuk „bizánci pénz”!

¹¹⁵ Részletesen Bálint, The Avars, “Byzantium” and Italy - An archaeological approach c. előkészületben lévő munkában.

termékei, ráadásul ilyenek a 620 körüli években több hullámban, a Balkán több részéről betelepített népcsoportok révén is kerülhettek a kaganátusba, végül nem szokás számolni a Moesia superior határvidékén lehetséges kulturális és interregionális kereskedelmi kapcsolatokkal. Nem a magyar kutatás feladata tisztázni a hosszú időre megoldhatatlannak látszó kérdést, hogy pl. a thrákiai és moesiai leletek mennyiben tekinthetők „bizáncinak” és mennyiben „későantiknak”, márpedig ennek – a nagy valószínűséggel Itáliából származtatható ékszertípusok mellett – akár csak a jelenleginél kissé részletesebb megvilágítása nélkül bizonytalan marad, hogy a Dunántúlon napvilágot látott későantik típusú ékszerek, kerámiafajták közül melyekről feltételezhető, hogy az inkább helyi vagy inkább balkáni típusú terméknek tekinthető.

A „Dunántúl-jelenséget”, az ottani „későantik”, „bizánci” tárgytypusok gyakori(bb) előfordulásának okát kutatva a különféle területi elterjedések vizsgálata közben szembetűnt a Dunántúlon sokféle és gyakori ékszereknek, több kerámia-típusnak (szürke, fekete, sárga, bepecsételt) a Duna-Tisza közén mutatkozó hiánya. Ezzel ellentétben áll az utóbbiban talált „vezéri” sírok gyakorisága és aranyozott tárgyakban való gazdagsága, valamint e régióban talált, és „bizáncinak”, „későantik-bizánci típusúnak” meghatározott kerámia-típusok gyakorisága.¹¹⁶ Ugyanígy kiderül az elterjedési térképek alapján, hogy a „bizánci” kerámia általában is jóval gyakrabban került elő az Alföldön, amiként az üveg edények is. A fémedények gyakorisága tekintetében határozottan elválik egymástól az import és az igény: a Dunántúlon a „bizáncinak” tartottak gyakoribbak, míg az Alföldön a saját készítésű ivóedények – ez is a két régió kulturális különbsége megnyilvánulásának tekinthető, ami egyben a tárgyi és kulturális kapcsolataiknak eltérő irányát is jelezheti.

Hogy mely tárgytypusok mely irányból kerülhettek az Avar kaganátus területére, erre vonatkozóan már történtek kutatások.¹¹⁷ Ezt folytatja az eddig közölt „bizánci” tárgytypusok elterjedési térképének elemzése, amiből tanulság vonható le az avar régészet számára is. A most vizsgáltaknak legtöbbször az igen nagy tipológiai változatosságban és igen széles területi elterjedést mutató „bizánci” csatok¹¹⁸ teszik ki (ezek egyben a „bizánci” típusú regionális és interregionális kulturális kapcsolatok áramlásait, ill. az azokból való kimaradásokat teszik tanulmányozhatóvá). Több variánsuk található meg a Kárpát-medencében, ahol szinte kizárólag az avar szállásterületen fordulnak elő – ez látványosan illusztrálja az avaroknak a tágabb értelemben vett bizánci világhoz való tartozását. Még egyértelműbben mutatkozik meg ez azon variánsok esetében, amelyek – bár egy-két példányuk előkerült Dél-Európában – túlnyomórészt mégis avar sírokban láttak napvilágot. A sokféle csat-típus egyenetlen területi elterjedése alapján jól látható, hogy a Kárpát-medencében talált páédányok melyik égtáj (DK vagy DNY) felől kerülhettek ide: vannak ui. egyes típusok, amelyek Itáliában, mások inkább a Balkánon gyakoribbak, ill. ritkábban fordulnak elő.

A fent bemutatott avar-itáliai tárgyi kapcsolatok megítélése más dimenzióba kerül, ha figyelembe vesszük az Itália és az Alpoktól északra eső területek közti rendszeres kapcsolatok kutatásában elért eredményeket. A 6-7. sz-i bajor és alemann temetőkből sok és sokféle itáliai (típusú) ékszer és tárgyat találtak, melyekhez hasonlók előfordulnak az avaroknál is (pl. kiskosaras fülbevalók, korongfibulák, itáliai típusú övgarnitúrák, keskeny pengéjű lándzsák,

¹¹⁶ Sokatmondó, hogy ilyenek Keszthely környékén nem láttak napvilágot.

¹¹⁷ Zóbojnik 2000, 355; Vida 2009, 233-259.

¹¹⁸ Daim 2003, 522.

¹¹⁸ Schulze-Dörrlamm 2002; Schulze-Dörrlamm 2009.

„mediterrán típusú” kengyelek, „kopt” edények).¹¹⁹ Valójában tehát az avaroknak Itáliával való kapcsolatát kutatva nem egy kizárólagos, bilaterális struktúra áll előttünk, hanem egy multilaterális: az avarok részt vettek, részesültek Itáliának és az Adria északi partvidékének közép-európai kisugárzásában. Idetartozik az is, hogy az avarok „meroving” típusú sírmellékleteinek értékelése során célszerű számításba venni azt a körülményt, hogy még a jóval intenzívebben kutatott bajor és alemann leletanyag esetében sem egyértelmű, hogy a dél-német régióban a meroving kori tárgytipusok, ornamentikai és technikai elemek közül melyek érkeztek a Frank királyságból és melyek a frankokkal folyamatos kapcsolatban álló itáliai langobárdoktól.

A Dunántúlnak az Alfölddel szembeni „gazdagabb” volta, az utóbbinak az előbbiétől eltérő gyakoriságú tárgytipusai és különféle „bizánci” elemei a két régió eltérő kulturális jellegét és kapcsolódásait mutatják:

- a Dunántúl táplálkozhatott Pannónia valamilyen formában fennmaradt kulturális, technikai hagyományából,¹²⁰ míg az Alföld nem
- a Dunántúl a bajorokkal, az itáliai langobárdokkal és Bizánc adriai tartományaival volt szomszédos, míg az Alföld a Bizánchoz tartozó Moesia-val.

Ehhez érdemes figyelembe venni a geopolitikai adottságokat. A Duna mentén ui. a Kárpát-medence nyugati és keleti fele már az ókor óta mindig más-más világhoz tartozott: Pannonia provincia a Római birodalomhoz, míg az Alföldön 400 éven át élt szarmaták Kelet-Európából jöttek s annak kultúráját folytatták; Pannóniában a nyugati germán langobárdok, míg a Tiszántúlon és a Szerémségben a keleti germán gepidák laktak; a 9. sz-i Dunántúl a Karoling birodalomnak volt a része, míg az Alföld a Bulgár cárságnak határvidéke volt; a Dunántúlon lakó Géza fejedelem a nyugati kereszténységet vette föl, míg a 10. sz-i magyaroknak Kelet-Magyarországon uralkodó második főemberét a bizánci császárok Konstantinápolyban, a 11. sz-i Maros-vidék urát Vidinben keresztelték meg. Az avar anyagi kultúra a számos elemét tekintve vitathatatlanul egységes (a jónéhány esetben megfigyelhető regionális hatókörű kézműves műhelyek működése ellenére is), míg a szomszédokétól egyértelműen eltérő. Ez az együttes tehát az „avar” a 6-8. sz-i anyagi kultúra egészét nézve, hiszen a délnyugati eredetű kulturális hatásokból el-eljutott a keleti országrészbe is, amint délkeletiekből a nyugatiba. Látni azonban azt is, hogy a földrajzi helyzet és a helyben talált lakosság meghatározó volt az Avar kaganátus két felének kulturális képének alakulására: a Dunántúl régészeti hagyatéka a későrómai alapok és a kulturálisan fejlettebb szomszédok révén „gazdagabb” és „színesebb” lett, míg az Alföldön letelepedett avarok kevésbé tudtak elszakadni a sztyeppei kulturális gyökereiktől (legkevesbé talán a kagáni törzs) és jóval kevesebb impulzust kaptak az egyébként is nagyon elszegényedett és barbarizálódott szomszédos bizánci tartományokból.

¹¹⁹ Keim 2007.

¹²⁰ Az előállításukhoz rendkívüli technikai felkészültséget igénylő hunkori bronz üstök – egynek a kivételével – a Dunántúlon láttak napvilágot és nem a hunok központi szállásterületén.

A honfoglaló magyarság és Bizánc kapcsolatai a régészeti leletek tükrében

A 10. századi Kárpát-medence anyagi kultúrájának kutatásában az első bizánci emlékekről 1873-ban Nyáry Jenő számolt be a Nógrád megyei Piliny határában fekvő Leshegyről.¹²¹ Az itt talált feliratos csüngő jelentette egyben a kezdőpontot, amelyből a 10. századi Kárpát-medence régészeti emlékeinek kutatásában kezdetét vette az az irányvonal, amelyik ezen emléktárhely délköz-európai kapcsolatrendszerét kívánja bemutatni.¹²²

A bizánci leletanyag jelenléte a korai magyarság anyagi kultúrájában nem magyarázható egyszerűen csak a magyar törzsek Bizánc irányába folytatott katonai hadjárataival, illetve csak a szövetségkötések, diplomáciai kapcsolatok emlékeiként sem értékelhetőek. A tárgyak „mozgása” kapcsán más eshetőségeket is figyelembe kell venni, így a kereskedelmi kapcsolatokat, vagy a tárgyak készítőinek a mozgását, a tárgyak készítéséhez kapcsolódó szakmai háttérismeretek terjedését. E sokrétű kapcsolatrendszer feltérképezése jól kiegészíthető azokkal az adatokkal, amelyek az egyes tárgycsoportok régészeti klasszifikációjából vezethetők le. Az újabb adatok feldolgozása mellett így lényeges előrelépést jelenthet, ha az emlékeket a szűkebb lokális helyzetükön kívül egy tágabb regionális összefüggésbe is elhelyezzük.

A munka alapját azok a tárgytípusok kell, hogy képezzék, amelyeket mind a magyarországi, mind a szélesebb nemzetközi kutatás a „bizánci”, ill. bizánci jellegű emlékek közé sorol. Ezek a tárgyak az éremmellékleteken túl jórészt ékszerekből, viseleti tárgyakkól, és egyházi emlékekből állnak. Több olyan emlékcsoport is van, amelyeknek „bizánci” volta, vagy bizánci „hatást” mutató jegyei további kutatásra szorulnak (elsősorban az egyszerűbb csatok, vagy egyes huzalékszerek).¹²³

Az egyik legfontosabb emléktárhely a bizánci fizetőeszközök jelenléte a Kárpát-medencében. Az írott források egyértelműen mutatják, hogy a honfoglaló magyarok a forgalmi pénz ismeretében lépték át a Kárpátokat. Az éremleleteknek az elemzését elvégző Kovács László külön is hangsúlyozta, hogy azok több úton is a magyarokhoz kerülhettek.¹²⁴ A legáltalánosabb felvetés ennek okát, szintén az írott forrásokra támaszkodva a magyarok által folytatott katonai hadjáratokban látja, hiszen több adat is szól arról, hogy a magyarok hadifoglyaikat különböző rabszolgapiacokon adták el, vagy éppen váltságdíj fejében engedték őket szabadon.¹²⁵ Nyilvánvaló az is, hogy ily módon a magyarok már a honfoglalás előtt részt vettek a távolsági kereskedelemben: jól mutatja ezt a makedónok elleni hadjárat 936-ban, vagy a muszlim forrásokban említett kherszoni rabszolgakereskedelemben való részvétel, illetve a magyarok megjelenése a krími bizánci területeken.¹²⁶ Nem zárható ki azonban egyéb termékek kereskedelme sem, így kétséges, hogy a 10. századi éremleletek nagy részét a magyarok beolvasztották volna. Tény azonban, hogy az érmek egy részét nyersanyagként újrahasznosították,¹²⁷ de mindez csak töredéke lehetett a beáramlott nemesfém-készletnek. Fontos szerep hárult a kereskedelemre is. A később bekerült érmek hátterében a kutatók egy

¹²¹ Nyáry 1873.

¹²² Átfogó jelleggel ld. Moravcsik 1953.

¹²³ Mesterházy 1990.

¹²⁴ Kovács 1989.; *idem* 2012.

¹²⁵ Bóna 2000.

¹²⁶ Bóna 2000, 60–61.

¹²⁷ Kóbor 2004.

része a Bizánc felől kezdeményezett keresztény térítés nyomát is feltételezte.¹²⁸ Az írott források ugyanis beszámoltak arról, hogy azok a nomád főemberek, akik a császári udvarban megkeresztelkedtek, számos esetben nagy adományokkal tértek haza.¹²⁹ A keresztény vallás tényleges, vagy látszólagos felvétele azonban csak az egyes főurakra terjedhetett ki, s maguk az érmek, illetve azok feltűnése az egyes leletegyüttesekben nem jelentette a tömeges megterést, amint azt korábbi kutatások feltételezték.¹³⁰

Az érmek vizsgálata számos kérdést vet fel, így a korai, honfoglalást megelőző időszak bizánci éremmellékletei esetében felmerülhet annak lehetősége, hogy azok részben egy, a hagyományosan elfogadott 895-ös eseményeknél korábbi honfoglalásról tanúskodhatnak. A balatonszemesi honfoglalás kori sírlelet,¹³¹ vagy a gájai kincs is azt mutatja azonban, hogy ezek a tárgyak ilyen módon nem értelmezhetők.¹³² A korai érmek akár jóval később, a 10. század más szakaszaiban is kerülhettek a honfoglaló magyarokhoz és nem kizárólag a Bizánci birodalom ellen vezetett katonai hadjáratok, a bizánci területekkel folytatott kereskedelmi kapcsolatok ill. Bizánzból érkező pénzadományok részeként értékelhetők, hanem ezen emlékek esetleg az itáliai, vagy más nyugat-európai vállalkozások eredményeként is a magyarokhoz kerülhettek.¹³³ Ez a megállapítás azonban nemcsak erre a csoportra vonatkoztatható, hanem valamennyi, a Kárpát-medencében előkerült bizánci éremleltre (jórészt arany solidusok, vagy solidustörödékek; köztük egy korabeli arany hamisítvánnyal) is kiterjeszthető.¹³⁴

A nemesfém érmék felhasználása is többretű lehetett. A tárgyak egy része, amint azt a bodrogvécsi szablya hüvelydíszítéséhez szétkalapált dirhem, vagy az egyik karosi készenléti íjtartó tegezre helyezett feltehetően szétkalapált éremből készített ezüstlemez is mutatja, minden bizonnyal újrafelhasználásra került, azonban a pénzbeli jövedelmek egy másik része

¹²⁸ Az éremképek Krisztus-ábrázolásának és a kereszténység esetleges összekapcsolására vonatkozóan a steppekutatásban: Prokopenko 2010. Ezen értelmezés nehézségeit azonban már jóval korábban áttekintette: Kovács 1989, 137–138.

¹²⁹ Iohannes Scylitzes: *Historia*. 67. – Moravcsik 1984, 85–86.

¹³⁰ Prokopenko 2010.

¹³¹ A Balatonszemes–Landler Jenő utcában feltárt fegyveres férfisír leletei egyértelműen jelzik e pénzérmék kései voltát; ott ugyanis II. Theophilos Michael és Konstantinos császárok solidusának negyede I. Berengár milánói dénáraival együtt került sírba. Vö. Költő 1990, 86–91.

¹³² Erre utal a kincsleletben talált 8. századi bizánci solidusnak együttes előkerülése II. Nikephoros Phokas és II. Basileos veretével.

¹³³ Utóbbi lehetőségre két dolog is utal. Bizánc itáliai jelenléte és annak politikájában való aktív részvételét, valamint annak a Magyar Fejedelemségre gyakorolt hatását áttekintette: Bóna 2000, 62–71. Szélesebb összefüggésben: Shepard 2008.; Loud 2008, 560–566. Az itáliai bizánci pénzforgalomra: McCornick 2001, 351–353, 834–844.; Hendy 1985, 276–277. Leo Marcius beszámolója is aki a magyarok kalandozása kapcsán megjegyzi: „*Quo videlicet tempore cum multos de nostris hominibus captivassent, non pauca in eis redimendis expendimus, quorum haec summa est. Coronam de argento magnam cum catenis argenteis. Turibulum argenteum deauratum. Pocula argentea 4. Coclearia de argento tria pondo libre unius. Tarenos 20. Planetam diarodinam de bizanteis 15; aliam cum listis argenteis de bizanteis 16, et aliam cum leonibus. Urnas de pallio 4, longitudinem passuum 4, latitudinem palmorum trium. Pannum de altari diarodinum de bizanteis 16. Tapeta optima 16 pro bizanteis 67. Pannum admasurum pro bizanteis 8. Hostiales 3 pro bizanteis 13. Castanêas duas pro bizanteis 8. Pulvinaria serica tria pro bizanteis 10.*” (Gombos 1937, II: 1449) Marcius szövegrészlete is jól mutatja, hogy a magyarok akár Itáliában is beszerezhatték ezeket az érmeket, így a balatonszemesi sír Berengár veretei és solidusa egyazon zsákmány része is lehetett. A bizánci érmek más nyugat-európai területen való megszerzésének lehetőségére: McCornick 2001, 354–384. E területek bizánci kereskedelmére utal még az olyan 10. századi kistárgyak megléte, amikre Mechthild Schulze-Dörrlamm utalt a csatok kapcsán (Schulze-Dörrlamm 2009, 240–244.)

¹³⁴ A hamisítványok, amint arra már Kovács László utalt, aranyérmekkel együtt értékelhető, hiszen ezeket a hamisítványokat a honfoglaló magyarok „aranynak elfogadva” alkalmazták. Vö.: Kovács 1989, 141. Kovács 1996, 119.

már korábban is a kereskedelmi forgalom részét képezhette, amint azt a kercsi vásárok nyomán, vagy a leánykérés kapcsán az iszlám források is leírták.¹³⁵ A rabszolga-kereskedelem mellett a 10. században az állatkereskedelem is fontos (idővel talán egyre fontosabb) szegmense lehetett a gazdaságnak, amire a perejaszleveci vásár kapcsán az Orosz őskrónika is utal.¹³⁶ A krónika egyben felhívja a figyelmet a magyar kereskedelem másik szegmensére: az ezüstkerekedelemre.¹³⁷ Az aranypénzek pedig minden bizonnyal komoly értéket képviseltek és, amint azt a nagyharsányi kincs mutatja, thezaurációs célra igen hosszú ideig felhasználhatók voltak. Belkereskedelmi jelentőségükre jól utalnak a 11. századi viszonyok, mert a magyar törvényekben szereplő *pensa auri* forgalomban lévő bizánci arany solidust jelentett.¹³⁸

A katonai hadjáratok lezárultát követő periódusból is számos bizánci érmet ismerünk Kárpát-medencei sírokból. Az aranypénzek csökkenése részben a korábbi katonai hadjáratokkal összefüggő jelentős adományok megszűnésével, részben a temetkezési szokások megváltozásával magyarázható, hiszen azok, akik a kereskedelemben érdekeltek voltak, valószínűleg már nem temették el hozzátartozóikkal a vagyonukat. Ritka az olyan jellegű sír, mint az Orosháza-Belső Monori tanyák lelőhely 3. sírja, ahol a női sírban feküdt az átlukasztott aranyérmet még ruhadíszként a sírba helyezték,¹³⁹ vagy a Szárász–Szlavónia dűlőben talált hamis solidus, amit szintén átlukasztottak.¹⁴⁰ A pénzforgalom átalakulása nem egy pillanat alatt ment végbe, annak folyamatos erősödésére a pénzletek utalnak, míg sokrétűségére a régészeti leletek engednek következtetni.

Az érmekkel kapcsolatban így megállapítható, hogy a bizánci pénzek megléte és használata, annak ellenére, hogy azok konkrét keltezésben való felhasználásuk számos bizonytalanságot hordoz, az arányaik tekintetében mégis jól tükrözi az évszázad során végbemenő középtávú folyamatokat. A Kárpát-medencei jelenlétük egyben mutatja a magyarság beilleszkedését az európai távolsági kereskedelembé, azaz a kereskedelmi folyamatokban való passzív részvételen túl az önálló kereskedelem kialakulását. A pénzek egyben hasonló folyamatot írnak le, mint délkelet-európai párhuzamokkal rendelkező fémtárgyak relatív kronológiai rendszere.

A bizánci térítés hatásának tartották a különböző, nyakban viselt mellkereszteket is. Erekllyetartó mellkeresztek eddig még nem ismertek olyan Kárpát-medencei temetkezésekből, ahol 10. századi érmek voltak. Egyszerű mellkereszttel együtt bizánci érme egy esetben fordult elő Szob-Kiserdő lelőhelyen, ahol egy hat év körüli kislány sírjában találtak egy

¹³⁵ A Dzsaháni hagyományban leírt adatok elemzésére vonatkozóan: Zimonyi 2005, 20–39.

¹³⁶ Kovács 1989, 138. 711. j.

¹³⁷ A zsákmányolt, váltság fejében kapott, vagy más módon szerzett ezüstérmék mellett az ezüsből készített ötvösmunkák is szóba jöhetnek kereskedelmi áruként.

¹³⁸ Hóman 1916, 167.

¹³⁹ Dienes 1965, 148–150.

¹⁴⁰ Kiss 1983, 285.; Kovács 1989, 90. A végbement változások minden bizonnyal azzal a folyamattal hasonlíthatók össze, amit a kunok kapcsán Hatházi Gábor figyelt meg és írt le a Kárpát-medence vonatkozásában. A nomád hagyományokkal rendelkező kunok egy része ragaszkodva a korábbi életmódból adódó értékrendhez megszerzett uradalmait, amint lehetett ingóságokra cserélték (az képezett számukra értéket), míg mások felismerve a Kárpát-medencében történő megtelepedéssel összekapcsolódó változásokat épp ellenkezőleg uradalmak megszerzésére és/vagy megtartására törekedtek. A 10. századi magyar sírok temetkezési szokásaikban bekövetkezett változás részbe talán hasonló okokkal (is) magyarázható. A valamilyen gazdagsággal rendelkező csoportok (tehát nem a leggazdagabbak, és nem a szegények) egy része számára továbbra is fontos maradt a viszonylag gazdag temetkezés (Orosháza-Monori tanyák), míg mások talán éppen gazdasági érdekeket szem előtt tartva változtattak az ősi szokásokon.

keresztel és egy VII. Konstantin érmet utánzó korabeli hamisítvánnyal díszített nyakéket.¹⁴¹ A sír keresztény jellegével kapcsolatban a sírban talált további leletek ébreszthetnek kételyt. A temető földrajzi helyzetéből adódóan azonban jelentős távolságra van azoktól a déli területektől, amelyek a korabeli Bizánc érdekkörébe tartoztak. A térítés régészeti hátterének kimutatása önmagában is problematikus, mivel a térítés nyomaiként kiemelt régészeti leletek vagy jelenségek magyarázata vitatott. Sem a keleti kereszténységgel kapcsolatba hozott hajlított kéztartás,¹⁴² sem a különböző keresztiek sírba helyezésének szokása nem utal egyértelműen a keleti kereszténységre. A kéztartás ugyanis a pogány mellékletadási szokásokat követő sírokban is előfordul, míg a keresztiek olyan területeken is nagy számban megtalálhatóak, ahol a kutatás egyáltalán nem számol bizánci térítéssel.¹⁴³

Az ereklyetartó mellkereszteknél korábban megjelenő, majd azokkal párhuzamosan is használt egyszerű mellkeresztek esetében tehát jogosnak tűnhet, hogy ezek a tárgyak „gyakran pogány rítusú sírokból kerülnek elő, tehát nem igazolják az elhunyt egykori keresztény voltát”.¹⁴⁴ Érdekes eredménnyel szolgál a mellkeresztes temetkezések és a korai egyházi központok földrajzi összevetése is. Amennyiben ugyanis a mellkeresztek és a keresztény vallás felvételének terjedése között kapcsolatot feltételezünk, azt várhatnánk, hogy főként a korai püspökségek központjai, továbbá Székesfehérvár és Óbuda környékén kerülnek elő többségében ezek a leletek. Veszprém kivételével azonban ennek az ellenkezője tapasztalható.¹⁴⁵ Mindez azt a feltételezést erősíti, hogy a tárgyalta mellkeresztek zöme inkább ékszerként vagy amulettként, mint keresztény vallási jelképként került a sírokba. Nem bizonyítható egyértelműen az sem, hogy az egyszerű, vagy az ereklyetartó mellkereszteket a 11. század második fele előtt gyártották volna a Kárpát-medencében..¹⁴⁶

Az egyszerű mellkeresztek kapcsán felmerült azok esetleges magyar eredete is. E véleményt Lovag Zsuzsa képviselte, aki aszerint vélte elkülöníthetőnek a magyarországi gyártmányokat, hogy miként ábrázolták Krisztust. Abban az esetben ha hosszú tunikában (*colobium*) akkor bizánci, míg ha a nyugati keresztények körében kialakult ikonográfia szerint ágyékkendőben (*perizoneum*) akkor magyarországi gyártmány lenne. Lovag Zsuzsa úgy gondolta, hogy ezek a tárgyak „a magyar bronzművesség legkorábbi önálló alkotásai két kultúrkör hatásának keveredését mutatják: egyfelől a kereszt formája, másfelől az ágyékkendős corpus az ország vallási és politikai orientációjának kettősségét tükrözi”.¹⁴⁷ A feltételezett ikonográfiai különbség azonban nem jelenti azt, hogy a perizoneumban ábrázolt korpuszok a bizánci és a nyugati peremrégiók találkozási pontjánál, a Kárpát-medencében alakultak volna ki. A 10. század második felében ugyanis a délkelet-európai alkotásokon általánosan megfigyelhető volt, hogy Krisztust ágyékkendőben ábrázolták, így ez az ikonográfiai változás nemcsak a korabeli Magyar Királyság területén éreztette a hatását, hanem azon kívül is. Az ikonográfiai különbségek alapján tehát nem tűnik elválaszthatónak egy a délkelet-európai daraboktól különböző, karakteres Kárpát-medencei csoport.¹⁴⁸ Mindez azonban nem zárja ki annak

¹⁴¹ Bakay 1978, 29–33; Lovag 1980, 367.

¹⁴² Takács 2005.

¹⁴³ Horníčková 1999.

¹⁴⁴ Fodor 2003, 337.

¹⁴⁵ Langó–Türk 2004, 400–401.

¹⁴⁶ Lovag 2001.

¹⁴⁷ Lovag 1979, 9.

¹⁴⁸ Langó–Türk 2004, 401–403.

lehetőségét, hogy ereklyetartó mellkereszteket a kora-Árpád korban készítettek a Kárpát-medencében is, és egy dunántúli lelőhelyen fellelt öntőforma is ezt támasztja alá.¹⁴⁹

Hosszú időn keresztül kérdéses volt a korai, szertartásban használt keresztek feltűnése is a Kárpát-medencében.¹⁵⁰ Kiderült azonban, hogy, ha átalakítva is, de ismert ilyen szertartási kereszt is a Kárpát-medencei leletek között. A Herman Ottó Múzeumban őrzött tárgyat az alsó szárában lévő tüske letörését követően átalakították és lyukakat fűrtak a felső szárába, így nyakba akasztható emlékként élt tovább. Megjelenése azonban nem jelenti azt, hogy a tárgyat a Magyar Fejedelemség területén is szertartások során használták, hiszen a kereszt akár azt követően is ide kerülhetett, hogy az megsérült és elvesztette az eredeti funkcióját.¹⁵¹

Ez az emlékcsoport tehát a történeti preconcepciók régészeti alkalmazásának a buktatóira hívta a fel a figyelmet. Az az elképzelés, hogy a sírokban talált egyszerű vagy ereklyetartó keresztek nemcsak az eltemetettek vallására, hanem annak esetleges bizánci, vagy római jellegére is utalnak, nem támasztható alá a tárgyi emlékekkel. A fentebbi felvetés még azzal a magyarázattal is összekapcsolódott, hogy a 10. századi két központ (Róma és Konstantinápoly) egymáshoz és Közép-Európához való viszonyát, egyfajta „térítési versenyként” értékelték, eltekintve az egyes események mélyebb összefüggéseitől. Mindeközben figyelmen kívül hagyták, hogy – az egyébként későbbi – egyházszakadás inkább volt fogalmi és liturgiai téren megfogható és kevésbé érinthette a laikusok keresztviselési szokásait.

Ma már olyan leletegyüttesekből is ismertek keresztek, amelyek nem keresztény rítusa nyilvánvaló, így számos esetben kérdéses, hogy a bizánci keresztek minden esetben egyértelműen bizánci térítéssel kapcsolhatók-e össze. Egyes sírok esetében ugyanis nemcsak egy esetleges vallási szinkretizmust tételezhetünk fel, de az sem zárható ki, hogy azok bizonyos esetben vallási háttértől függetlenül, egyszerű divatcikként kerültek tulajdonosaikhoz.

Egy Szekszárdon, egy kora Árpád-kori apátság területén előkerült ereklyetartó öntőminta pedig azt is kétségbe vonta, hogy ezek a tárgyak nemcsak, mint importcikkék kerülhettek a Kárpát-medencébe, hanem akár helyi gyártmányok is lehettek.¹⁵² A Róma felé orientálódó korai Magyar Királyság területén minden további nélkül megtalálhatóak voltak a keleti típusú keresztek, ami jól jelzi, hogy a korban a tárgyi emléktárhely nem kapcsolódott feltétlenül össze az elkülönülő egyházszervezetekkel.

A kiemelkedő 10. századi leletek közé tartozik az a keceli fülbevalópár, amely kétségtelenül kiemelkedő műhelymunkának tekinthető.¹⁵³ A hosszú időn keresztül katonai zsákmányként értékelt ékszer kapcsán számos szakember azt feltételezte, hogy mivel aranyból készült és díszes darab volt, ezért a leletanyag korai horizontjához köthető és a 10. századi elejére keltezhető. Mára általánosan elfogadott, hogy ez a sír is, a temető egészével együtt, a 10. század második felére tehető.¹⁵⁴ Az újabb kutatások alapján maga az ékszertípus sem tekinthető egyedinek. A Kárpát-medencéből is több ilyen darab került elő, míg a Mediterráneum és tágabb vonzáskörzetén belül már jóval nagyobb számban ismertek hasonló

¹⁴⁹ Lovag 2001.

¹⁵⁰ Bálint 2004b, 41.

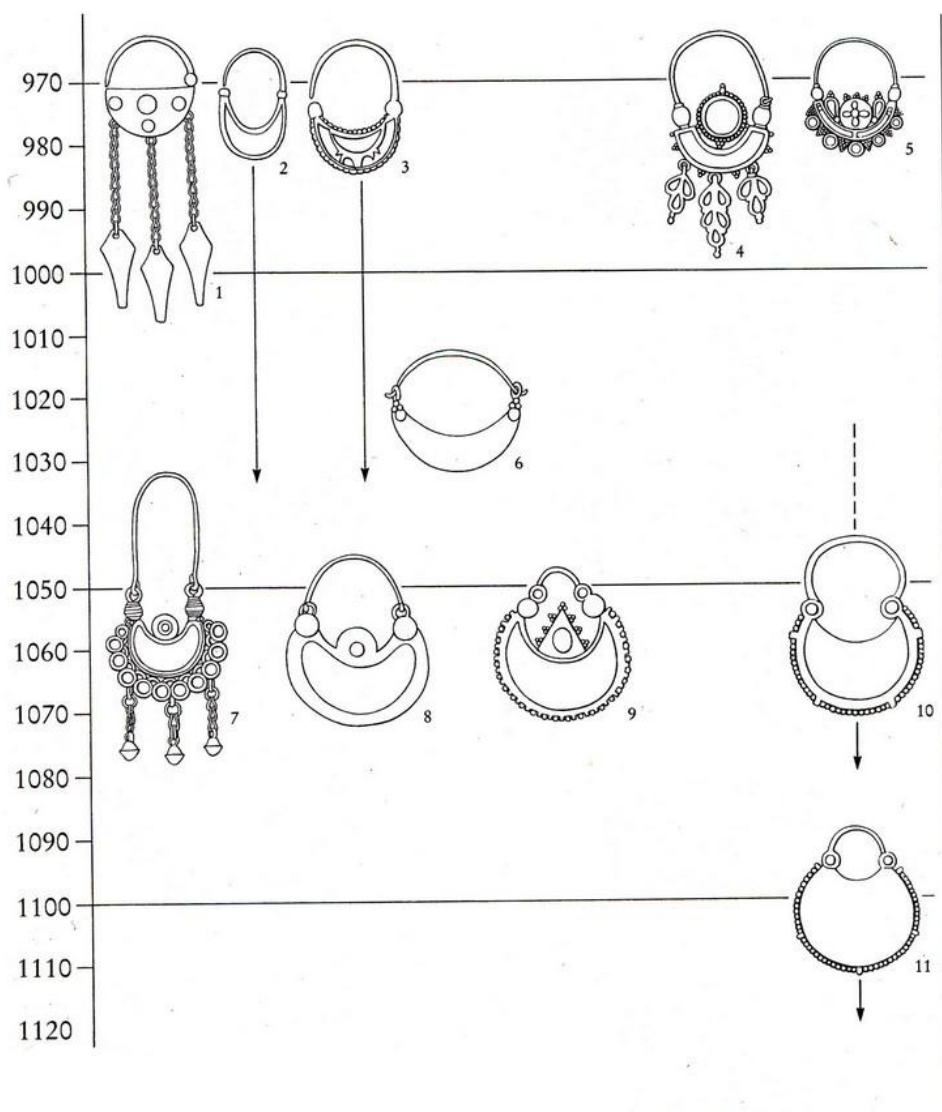
¹⁵¹ HOM 62.79.2.

¹⁵² Lovag 2001.

¹⁵³ Kovács 1996 123–126.; Dienes 1972, 66.

¹⁵⁴ Fodor 1996, 324.

emlékek. Immár elkészült az ékszertípus klasszifikációja, és jól megállapíthatóak annak szerkezeti előképei, és későbbi analógiái is.¹⁵⁵

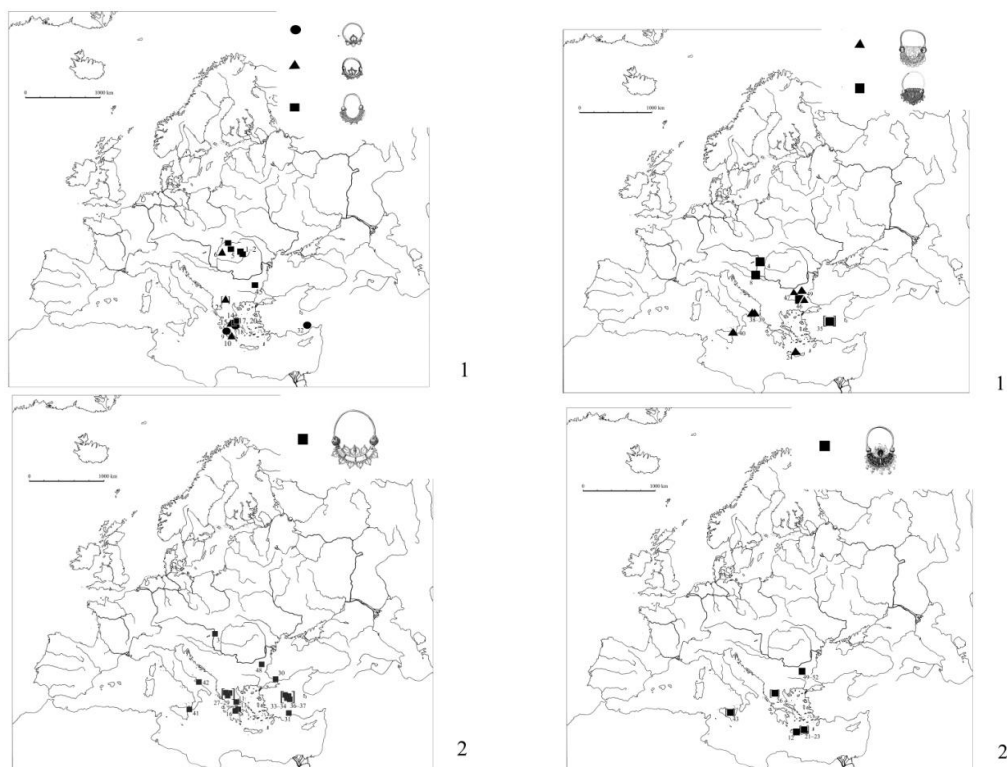

A félhold alakú fülbevalók főbb típusa a 10-12. században (Schulze-Dörrlamm [1991] alapján).

Ezek a fülbevalók a keresztény Nyugat- és Dél-Európával ellentétben a Kárpát-medencében alapvetően sírleletként kerülnek elő, így a 10. századi sírok segíthetnek a tágabb regionális időrend kialakításában is. Ezen időrend alapján a Kárpát-medence kistárgyainak kutatása általános tekintetben is kihathat a bizánci régészeti kutatásokra. Sok tekintetben ugyanis pontosabb keltezést tesznek lehetővé ezek a sírleletek, mint a szórványos jelleggel előkerült, vagy az esetleg kevésbé jól keltezhető rétegekkel rendelkező délkelet-európai emlékek.

¹⁵⁵ Langó 2010, 394.

A Kárpát-medencében talált további darabok megkérdőjelezték azt az elképzelést, hogy ilyen tárgyak csak zsákmányként kerülhettek erre a területre. A rosszabb kivitelű, töredékes, kevésbé díszes darabok esetében inkább a kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázták megjelenésüket. Az ékszer elterjedéséből látható az is, hogy nem csak Bizáncban volt divatban, hanem az azzal szomszédos területeken is, így például az Bulgáriában, vagy Közép-Itáliában.¹⁵⁶ A Kárpát-medencei darabok akár más területek felől is érkezhettek, így felmerül annak a lehetősége, hogy a Bizánci kapcsolatrendszerrel rendelkező tárgyak egy része nem a magterület felől, hanem valamely közvetítő régióból érkezett a magyarokhoz.

A félhold alakú, az alsó ívén díszsávval kialakított fülbevalók típusainak elterjedése

A Kárpát-medencei bizánci jellegű kisleletek jelentős részéről azonban elmondható, hogy azok nem tekinthetők olyan színvonalú alkotásnak, amelyeket kiemelkedő központi ötvösműhelyekhez köthetnénk. Az egyszerű, bronzból, vagy ötvözetből készített tárgyak sokszor gyengébb kivitelűek, és kidolgozottságukat tekintve is jóval egyszerűbbek, mint a kor kiemelkedő nemesfém emlékei. A jobb híján „provinciális műhelyhagyományként” jellemzett emléktárgyak azonban anyagánál és kialakításánál fogva sem tekinthetők a katonai hadjáratok zsákmányának. Jóval valószínűbb az a magyarázat, amely e tárgyak elterjedésének hátterében a kereskedelmi kapcsolatok meglétét feltételezi.

A tárgyak „vándorlása” (kereskedelem, zsákmány, stb...) mellett nem hagyhatóak figyelmen kívül a tárgyak készítőinek a mozgása és a készítőktől részben függetlenül, a technikai tudás mozgása sem. A technikai háttér felrajzolásához ma már nagy segítséget nyújtanak az

¹⁵⁶ Langó 2010, 381–383.

archaeometriai vizsgálatok is, amelyek nemcsak a tárgyak provenienciájához, hanem készítésük technikai hátteréhez is fontos olyan új információkkal szolgálhatnak. Ennek részeként a kutatásban az ATOMKI Ionnyaláb-alkalmazások laboratóriumával összefogva számos 10. századi magyar emléket, bizánci és nyugat-európai, valamint iszlám nemesfém érmét vizsgáltunk, hogy az elemi összetételből az egyes emlékek készítésének a történetére és eredetére vonatkozó megállapítások további szempontokkal kiegészíthetők legyenek. Az előzetes eredmények alátámasztják azt a véleményt, hogy a különböző fémtárgyak készítésénél fontos forrást jelentettek a különböző forrásokból beszerzett fémtárgyak. A vizsgálatokhoz használt PIXE-mérések és mikroszondánál alkalmazott elemterképezési rendszerek pedig lehetőséget teremtenek arra, hogy a 10. századi Kárpát-medence fémművességének archeometriai hátterét megteremtsük és egy olyan adatbázist készítsünk el, melynek segítségével pontosan értékelhető és áttekinthető lesz honfoglaló eleink iparművészete.¹⁵⁷

A technikai tudás áramlása jól vizsgálható az egyszerűbb fülbevalók esetében. E tekintetben fontos a Bizánccal jó kapcsolatot ápoló Morávia tárgyi emlékeinek a vizsgálata, hiszen számos fülbevalótípus, amelyek a 10. századi Kárpát-medence bizánci rétegéhez kapcsolódnak, ott is megtalálhatók. Így például a 9. századi Nyitra–Lupka temetőjében talált, alsó ívükön tekercselt dróttal díszített ékszerek alapján korábban azt feltételezték, hogy az ékszerek megjelenése a balkáni régiótól északabbra részben azokkal a timocsánokkal és a branicsevekkal állhatott kapcsolatban, akik 826 után, a bolgárok elől menekülve, költöztek be a Karoling fennhatóság alá eső területekre.¹⁵⁸ Korábban a kutatók úgy vélték, hogy a népcsoport megjelenése részben a bolgár expanzióval, másrészt a szláv térítéssel magyarázható és felmerült az is, hogy e folyamatban fontos szerepe volt Szvatopluk hadjáratainak is.¹⁵⁹

A leletek részletes vizsgálata alapján azonban kiderült, hogy e tárgyakkal a népcsoportok mozgását igazolni nem lehet. A vonatkozó emlékek és azok párhuzamai azonban számos történeti következtetés levonására alkalmasak. A tárgyak jól jelzik, hogy az itt élő lakosság divatját egyaránt befolyásolták bizánci-balkáni hatások, a Karoling peremkultúra és a szláv törzsterületek viselete. A temető Nyitra morva időszakában kezdődött, de megérte a magyar honfoglalást is. A közösség integrálta az újonnan érkezett, nagyállattartó népcsoport egyes kulturális elemeit, miközben valameddig helyben maradt.¹⁶⁰ A lupkai temető azonban nem csak e kontinuum népeiségről vallhat, hanem a magyarokról is. A halimbai nagy sírszámú köznépi temető hasonló tekercselt díszű ékszere, így egyszerre kapcsolódhat a Dunától északra fekvő területekhez és dél felé, ahol a 10. századot követően is divatban volt ez az egyszerű dróttékszer, ez pedig jól mutatja azt az akkulturációs folyamatot, amely a magyar honfoglalást követően bekövetkezett. A politikai események következtében az újonnan érkezők és az itt élők összeolvadtak.

Fontos tanulságokkal szolgált a szőlőfürt díszes függők és a négygömbös ékszerek vizsgálata is. Ezek a tárgyak jelen voltak a 10–11. századi magyar; valamint a 9. századi morva temetőkben és megjelenésük számaránya, valamint formai jellegzetességeik több

¹⁵⁷ Csedreki–Kustár–Langó 2012.

¹⁵⁸ Čorović–Ljubinković 1970, 116. A történeti eseményekre vonatkozóan áttekintő jelleggel: Váczy 1938, 215–216; Gjuselev 1966; Bóna 1984, 349–351; Wolfram 1987, 272–273; Róna-Tas 1996, 200. A timocsánok letelepedésének eltérő lokalizációjára: Bálint 1996, 995.

¹⁵⁹ Kurnatowska 1980; Stefanovičová 1990, 216–217. elképzelésének magyar recepciójára Mesterházy 1990, 162.

¹⁶⁰ Stefanovičová 2002, 132–133.

fontos különbségre hívták fel a figyelmet, főleg abban az esetben, ha figyelembe vesszük e tárgyaknak a 9–11. századi Balkánon való jelenlétét is. Ennek fényében megállapítható, hogy a tárgyi kultúra, a viseleti elemek tekintetében Bizánc hatása a 10. századi magyarságra csak sporadikus, elenyésző volt.¹⁶¹ Az egyes leletek megjelenése a magyar temetőkben a kiválasztott fentebbi referenciaterületekhez képest elenyésző. A 10. századi Kárpát-medencéhez képest jóval jelentősebb és változatosabb a 9. századi nagy morva temetők leletanyagában a bizánci hatású fülbevalók megléte. Mindez arra utal, hogy a 9. században Bizánc jóval erősebb hatást tudott gyakorolni a Drávától és a Szávától északabbra, mint a 10. században. A honfoglaló magyarok megjelenésével kialakult új kultúra sokkal önállóbb volt, így a tényleges bizánci elemekből csak keveset vett át; a tárgyak és a viseleti sajátosságok jelentős része csak szórványosan hagyott nyomot, vagy egyáltalán meg sem jelent ebben a tárgyi emléktanyagban.

A veretes öveket a magyar kutatás ugyanis, hosszú időn keresztül nomád hagyatéknak tartotta.¹⁶² Az újabb kutatások hívták fel a figyelmet az avar időszak Kárpát-medencei övviselésének Mediterrán hátterére.¹⁶³ Úgy tűnik, hogy ezen összefüggéseket a 10. század tekintetében is figyelembe kellene venni. Máig általános elképzelés ugyanis, hogy a 10. századi Délkelet-Európai veretes övek „magyar hatásként” jelentek meg ezeken a területeken.¹⁶⁴ Annak ellenére általános ez az elképzelés, hogy hasonló emlékekkel tele vannak a bulgáriai múzeumok, és nagy számban megtalálhatóak egyes darabjai a mai Oroszország, Ukrajna, Moldávia területén is.¹⁶⁵ Hasonló formai kialakítású övek megvannak a már említett Nishapurban, de Észak-Európában is feltűntek.¹⁶⁶ A 9–10. század tekintetében ezen díszövek kialakulási helyeinek pontosabb lokalizálására, az övveretek formai változatainak szélesebb körű klasszifikációja és komparatív vizsgálata révén kerülhet majd sor. A 10. századi övveretek tekintetében sem zárható ki, azonban egy hasonló tágabb, a Mediterráneum és a peremterületek közötti areális összefüggés, hasonlóan a korábbi időszakok övviselésében tapasztaltakhoz.¹⁶⁷

Az egyes emlékek elterjedésének dinamizmusa (lassú, szakaszos, vagy gyors terjedés), míg más jellegű emlékek visszahúzódása is jól vizsgálható a Kárpát-medence emléktanyagából kiinduló szélesebb kitekintések kapcsán. Ilyen lehet talán a veretes tarsoly – lemezes tarsolyok elterjedésének vizsgálata. Míg a magyar kutatás a tarsolyt is egy magyar találmánynak tartotta, levezetve hogy alakult ki a veretek barokkos burjánzásából a tarsoly egészét befedő lemezes változat, addig Mechthild Schulze-Dörrlamm joggal vetette el ezt az elképzelést, bizonyítva a veretes tarsoly általános elterjedését, s rámutatva arra, hogy a lemezes tarsoly egy ettől részben független, de terjedését tekintve eltérő jellegű változat.¹⁶⁸

Mindezen megállapításokat tovább árnyalja annak a szempontnak a figyelembe vétele, hogy a magyarok már a Kárpát-medencébe való költözés előtt is kapcsolatban álltak bizánci területekkel, így a bizánci kultúra egyes elemei már korábban beépülhettek a magyarság műveltségébe. Ezért annak megállapítása, hogy a kapcsolatrendszeren belül az egyes tárgyi

¹⁶¹ Mesterházy 1990.

¹⁶² Dienes 1964. 25.; Mesterházy 1994; Schulze-Dörrlamm 1988.

¹⁶³ Bálint 2000; Daim 2000.

¹⁶⁴ Gomolka-Fuchs 2000.

¹⁶⁵ Muraseva 2000; Türk 2010.

¹⁶⁶ Allan 1982, 64., Arbman 1940, Taf. 88; 90–91.; Arbman 1943, 6.; 67.; 244–246.; 355–356.; 446–447.

¹⁶⁷ Cormack 1985, 42–43; Parani 2003, 65

¹⁶⁸ Schulze-Dörrlamm 1988, 423–424..

emlékek mikor, hol és hogyan (a Másolás–Átvétel–Adaptáció hármass felosztásán belül) kerültek a magyarokhoz, még szélesebb körű vizsgálatokat igényel.¹⁶⁹ Ennek vizsgálatok tekintetében fontos kutatási terület Bulgária, ahol, az övveretek kapcsán széles és nagyfokú azonosságot lehetett kimutatni a 10. századi magyar övveretekkel, fém ruhadíszekkel.

A fentebbi kutatások rávilágítanak tehát arra a kettősségre, amit a régészeti leletanyag vizsgálata mutat. Az érmek (alapvetően a rézérmek) viszonylag nagy száma a kereskedelmi kapcsolatok meglétére, a bizánci éremforgalom elfogadására utal; míg az egyes viseleti elemek hiánya, vagy csak sporadikus megléte a viseleti szokások, a tárgyi kultúra különállását bizonyítja. A 10. századi bizánci tárgyak egy jelentős részének a jelenléte a magyaroknál tehát inkább az areális kapcsolatokkal, mint kulturális hatásokkal magyarázható;¹⁷⁰ kapcsolódva ahhoz a megközelítéshez, amely a peremkultúrák autonómiáját és az úgynevezett szomszédos kultúrák elemeiből való önálló választás folyamatát magyarázza.¹⁷¹

¹⁶⁹ Bálint 2004a, 334–336.

¹⁷⁰ Bálint 1996.

¹⁷¹ Török 2012.

3. Bizánci emlékhagyomány a Balkánon

Kutatástörténeti áttekintés

A Balkán esetében egy kontextuális problémával kell megküzdenie a bizánci birodalom és civilizáció hagyatékát a régészet eszköztárával vizsgálni igyekvő kutatónak. Ezen általános probléma „hatóerejét” tükrözi, hogy megoldása – sőt egyes esetekben már a pusztán tudomásul vétele is – nagymértékben befolyásolja az adott kutatás eredményességét is, bármilyen konkrétan is tűnjön egy-egy konkrét dolgot konkrét kérdésfelvetése. A folyamatosan szem előtt tartandó probléma lényege a bizánci kultúra mibenlétének – kiterjedésének és tartalmának – folyamatos értékelésében – újraértékelésében áll, a kiterjedés illetve a tartalom fogalmát nemcsak a szavak elsődleges jelentésében felfogva. Kis túlzással kijelenthető, hogy a két problémával az összes olyan régésznek is szembesülnie kellett, aki a legszélesebb értelemben vett „bizánci hatás” fogalmával kapcsolatba került, és hajlandó volt az adott vizsgálati témát kicsit mélyebben is értelmezni, akár rögzítette az irányú elemzésének eredményeit, akár nem. A szakirodalomból kihámozható számos, egymással gyakran nem konvergáló nézetek két alapvető beállítottságra vezethetők vissza, a bizánci hatás mibenlétének a magyarázatában, különösen a nemzetközi szinten is jegyzett munkák esetében.

Az első, pánbizáncinak nevezhető alapállás szerint a bizánci kultúra esetében a Balkán-félsziget egész területe belterületnek minősítendő. Az érvelés első fele területi vonatkozásokra épít. Arra a tényre, hogy az önmagát Rómaiak birodalmának nevező Bizánci birodalom igényt tartott mindazokra a területekre, amelyekre a Római birodalom keleti fele kiterjedt, a keleti és nyugati birodalomrész 4. század végi elhatárolása során. Ebben az időben pedig – amint ezt fentebb vázoltuk – a birodalmi határ a Duna vonalán húzódott, így az egész Balkán birodalmi területnek számított. A balkáni területek középkori anyagi kultúráját „belterületként” kezelő szemlélet a bizantinológusok és a keleti egyház történetét kutató egyháztörténészek körében tekinthető leginkább elterjedtnek. Mivel a történészek-egyháztörténészek pontosan ismerték azt is, hogy a birodalmi határ 6. század végi – 7. század eleji összeomlása után a korábbi területi konstelláció csak átmenetileg tudott helyreállni, a 11. század elején, az egységes birodalmi keretek létét egy sajátos, szellemi hatókör elméletének a kidolgozásával igyekeztek áthidalni. Bizantinológusok nemzedékei gondolkodtak oly módon, hogy a bizánci ortodox egyház által terjesztett szellemiséget tekintették a hatás legfontosabb „hordozójának”. Csak a hatókör-elméletet a legnagyobb részletességgel kidolgozó, és azt bizánci commonwealthnek elnevező Dimitry Obolensky figyelt fel arra, hogy a hatásnak voltak az ortodox szellemiséggel csak áttételesen összefüggő, mondhatni világi részei is. Elméletét,¹⁷² mivel az gazdasági vonatkozásokra is nagy figyelmet fordított, a középkori Balkán anyagi kultúrájával foglalkozó régésznek is érdemes folyamatosan szem előtt tartania.

A megközelítés másik módja a bizánci hatás behatárolásán, mondhatni minimalizálásán alapul. E felfogás hívei Bizánc fogalmával elsősorban a birodalmi fővárost, Konstantinápolyt szokták azonosítani – sokszor kimondatlanul is. E szemléletmód mintegy kiterjeszti a Bizánci birodalom egészére az al-dunai határ 6. század végi – 7. század eleji összeomlása utáni, amorf politikai kereteket,¹⁷³ és a középkori Balkán egészének kultúrájára – ezen belül pedig hangsúlyosan az anyagi kultúrára – kiterjeszti a birodalmi keretek

¹⁷² Obolensky 1966, 473-518.

¹⁷³ A bizánci hatalom balkáni 7-10. századi jelenlétének a kérdését a közelmúltban vizsgálta: Živković 2002.

összeomlásából következő szétदारabolt állapotot. A vázolt gondolatkör erejét bizonyítja, hogy hatására – vagy talán inkább: sajátos következményeként – gondolati panelek jöttek létre. Ezeket olyan kutatók is alkalmazni szokták, akik magával a háttérben álló „redukciós” modellt nem ismerik, vagy pedig nem értenek vele egyet. Egyetlen, de jellemző példa: egy-egy balkáni, középkori tárgy esetében rend szerint akkor merül fel a bizánci importként történő értelmezés lehetősége, ha kivitelezése átlagon felüli, és az minősége révén esetleg összeköthető a császárvárossal vagy magával a császári udvarral. Hogy a bizánci anyagi kultúrának lehettek provinciális válfajai is, e gondolatkörben fel sem szokott merülni.

A balkáni államok középkor-régészete esetében két módszer alkalmazható a bizánci civilizáció iránti affinitás mértékének a feltérképezésére. Vagy egy sor részelemzéssel – újabban népszerűvé vált szóval: esettanulmánnyal – az egyes tárgytípusok feldolgozásának a helyi módja alapján következtetünk az adott tudományos közegben uralkodó megítélésre, vagy pedig – célzottan – az egyes balkáni államok középkor-régészetének a tudománytörténetét vesszük górcső alá a két lehetséges megközelítési mód meglétének, illetve arányainak a felderítése érdekében. A magyar régészetben az első, mondhatni parciális megközelítési módnak vannak hagyományai. Olyan dolgozatok írói sorolhatók e kategóriába, akik a 7-8., illetve 10-11. századi temetőkben lelt ékszertípusok balkáni párhuzamainak/előzményeinek a felgyűjtése során botlottak bele az adott problematikába, és az általuk ismert – mondani sem kell, rend szerint meglehetősen korlátozott számú – tárgytípus szakirodalmi alapján igyekeztek választ találni. Az e kategóriába sorolható magyar kutatók egy tekintélyes részét dicséri, hogy a parciálisnak minősíthető anyaggyűjtés ellenére is sikerült egy megalapozott válasz alapjait vázolniuk.¹⁷⁴

A megközelítés második módjánál az egyes balkáni államok középkor-régészete a maga egészében kell áttekinteni.¹⁷⁵ Oly módon, hogy az előre meghatározott kérdésfelvetések között hangsúlyosan szerepeljenek a bizánci hatások és/vagy kapcsolatok, illetve az ezek mibenlétét és tartalmát taglaló dolgozatok alapos vizsgálata. A bizánci hatások és/vagy kapcsolatok elemzését igencsak nehezíti, hogy az észak-balkáni térségben, az egyes állami, illetve államkezdeményei keretei között, a 19. század folyamán kialakuló „nemzeti” régészeti iskolákban a megoldandó kérdések túlnyomó többségét a régészetben „kívül” fogalmazták meg az adott nemzet papjai, történészei, irodalmárai. Így a középkor-régészet az észak-balkáni térségben a nemzetépítés eszköze, egy etnikailag rendkívül összetett térségben, ahol az 19-20. században megalakuló / újraalakuló államok hatalmi elitje nemzetállami keretek között gondolkodik. Ne felejtjük el: a délkelet-európai térségben a nemzeti fejlődés időben megkésett. Ellentétben Nyugat-Európával, ahol a nemzeti gondolat jórészt a 19. század történetét határozta meg, az észak-balkáni térségben csak a 19. század végén és/vagy a 20. század különböző részeiben tudott önálló eszmerendszerként megfogalmazódni. A régészeti kutatás(ok) ilyen alapállásából logikusan következik, hogy a helyi szakirodalmakban rendszeresen találkozni a bizánci hatást / kapcsolatokat minimalizálni igyekvő megnyilatkozásokkal, még a térség olyan országaiban is, ahol az ortodoxia 1945 előtt, illetve 1990 után államvallási szerepkört töltött be. Csak néhány kutató esetében figyelhetők meg a „pánbizánci” szemlélet nyomai, sőt az ilyen utalások – ha vannak – rend szerint kissé rejtett módon vagy kétértelmű megfogalmazásban kerülnek megfogalmazásra. A „pánbizánci” szemlélet olyan kutatókra szokott jellemző lenni: Bulgáriában, Macedóniában vagy

¹⁷⁴ Lásd pl.: Mesterházy 1990 és Mesterházy 1991.

¹⁷⁵ E nézőpontot alkalmazza egy közelmúltban megírt disszertáció: Takács 2011.

Szerbiában is, akik rendszeres bizantinológiai képzésben részesültek.¹⁷⁶ A „pánbizánci” személetet a vizsgált térségben azt is jelentős mértékben erősítette, hogy Belgrádban élt a 20. század második felének egyik vezető bizantinológusa, Georgije Ostrogorsky.¹⁷⁷ Hatása nemcsak a szerb régészetben érezhető, hanem az egykori Jugoszlávia összes többi, keleti tagköztársaságában is.

A magyar középkor-régészeti kutatás számára különös jelentőséggel bír(hat) a horvát régészek, és közülük is a helyi kutatási közeget évtizedekre meghatározó Josip Brunšmid,¹⁷⁸ Ljubo Karaman,¹⁷⁹ illetve Zdenko Vinski¹⁸⁰ viszonyulása a bizánci kapcsolatok kérdésköréhez. Mindhármuk elemzéseinek az adott keretet, hogy a 7-9. század leletanyagát a horvát történelem keretei között értelmezték. Az etnikai szempontból pontosabban meg nem határozott szlávok, illetve az óhorvátok hagyatékát igyekeztek meghatározni, és az így meghatározott leletanyagot a nyugat-balkáni területi keretek között értelmezni. Miközben pontosan tudták: a horvátok a korai középkorban olyan dalmáciai városok hátszögében telepedtek meg, amelyek Bizánc legnagyobb területi visszaszorulása idején is birodalmi kézen maradtak. A bizánci hatást szűk keretek közé szorító szemlélet a felsorolt három kutatónál talán annak lehetett a következménye, hogy a katolikus alapokon nyugvó horvát kultúrából nézve Bizánc ortodoxiája a pravoszláv alapokon álló testvérnép, a szerbek irányába mutatott, és e párhuzamosságot – a 20. század forrongó története következtében – a horvát kutatók körében inkább negatív, mint pozitív előjelű viszonyulási pontként lehetett felfogni. Ennek ellenére, Zdenko Vinski kutatói nagyságát dicséri, hogy nemcsak az átlagon felüli szinten kidolgozott ékszerleletek, pl. a trilji kincs vagy a gúlacsüngős fülbevalók esetében tudta felismerni a bizánci hatást,¹⁸¹ hanem a sorozatban gyártott, 10-11. századi ezüst, illetve ólomfülbevalók leegyszerűsített formáiban is.¹⁸² Vele ellentétben viszont Karaman és tanítványai oly módon vizsgálták a 8-10. századi, óhorvát templomokat, hogy a téralkotás egyes formáiból és ezek kivitelezésének a módjából az „antikvitas passzív elvetésének” a tézisének igyekeztek levezetni.¹⁸³ Nem figyelve arra, hogy a 7-9. századi bizánci, és általa befolyásolt itáliai építészetben is egy általános egyszerűsödés, mondhatni hanyatlás következett be, és e negatív hatásnak – alig vitathatóan – Dalmáciában is szerepet kellett játszania.

A késő-római dunai limes átalakulása

A dunai limes erősített határvonalként a későrómai – kora bizánci Birodalom germán, nomád (hun, bolgár és avar) és szláv betörések elleni védelmét látta el a 4-6. században.¹⁸⁴ Ezt a határvonalat a 6. században úgy írták le, mint amelyet Iustinianus császár (527-565) alapított vagy újjátott fel. A Iustinianushoz kötődő nagyarányú építési programot Caesareai Procopius írta le a „De Aedificiis” (Épületekről) című művében. Ez a forrás sok régész számára a limest

¹⁷⁶ Egy-egy kiragadott példaként lásd: Marjanović-Vujović 1977; valamint Petrović 2004. (Ez utóbbi munkában számos kétes megfogalmazással találkozhatunk.)

¹⁷⁷ Fő műve: Ostrogorsky 1965. Magyar fordítása: A bizánci állam története. Bp. 2003.

¹⁷⁸ Brunšmid szerepét a horvát régészetben a közelmúltban elemezte: Rendić – Miočević 1997/1998, 9–12.

¹⁷⁹ Karaman szerepét a közelmúltban elemezte: Takács 2011, 343.

¹⁸⁰ Vinski szerepét a horvát régészetben még életében méltatta Drechsler-Bižić – Simoni 1979/1980, IX – X.; Simoni 1979/1980, XI – XV.; Jelovina 1987, 9-11. Majd pedig a róla írott nekrológban tette ugyanezt: Sivec, 1997, 371.

¹⁸¹ Vinski 1955, 31-43; Vinski 1956, 63-95.

¹⁸² Vinski 1952, 29-52; Vinski 1970, 45-81. (Az utóbbi mű, bár egy jegyzetében éles magyarellenes kirohanást tartalmaz, összességében jól áttekinti a 10-11. századi „egyszerű” ékszerek készítésének a módját.)

¹⁸³ Karaman 1930; Marasović 1978.

¹⁸⁴ Curta 2001a, 120–189.

és a hegyi erődöket leíró fő kézikönyvvé vált, így sok esetben minden későantik építkezést Iustinianus nevéhez kötöttek.¹⁸⁵ A továbbiakban ezen erődrendszer valós építési idejével, és 6-7. századi sorsával foglalkozunk írott és régészeti források összehasonlító elemzésével, mert ez a projekt egész kérdésfelvetése számára kulcsfontosságú kérdés.¹⁸⁶

A későantik limes fontos területi¹⁸⁷ és strukturális változások¹⁸⁸ során alakult ki, és a 4. században létrejött rendszer kis változtatásokkal egészen a thema-rendszer kiépüléséig fennmaradt. Az 5-6. századot az észak-balkáni régió fokozatos „barbarizációja” jellemezte, amelynek során germán eredetű szövetséges katonaság (*foederati*) telepedett meg,¹⁸⁹ másrészt különböző barbár eredetű népcsoportok (*gentes*) betörései voltak jellemzők,¹⁹⁰ amely fokozott katonai jelenlétet igényelt e területen. Az erődítési munkálatok során II. Theodosius korában elsősorban a városfalak építésére koncentráltak,¹⁹¹ ami világosan mutatja a külső védelmi vonal gyengeségét is. A második nagy erődítési hullám Anastasius császár (491-518) uralkodása alatt történt a dunai és eufráteszi limes több erődjének felújításával¹⁹² és a Konstantinápolyt védő thrákiai úgynevezett hosszú falak megépítésével.¹⁹³

A kora bizánci védelmi rendszer legfontosabb – és gyakran egyedüli – írott forrása a palesztinai születésű Procopius¹⁹⁴ „Épületekről” (*De Aedificiis*)¹⁹⁵ című műve. A szerző jól

¹⁸⁵ Például Uenze 1992, Bülow 1995, Barnea 1960.

¹⁸⁶ Az al-dunai késő antik erődrendszer vizsgálata nem új a magyar kutatásban, jelentőségére már Bóna István felfigyelt az avar történelemmel és régészettel kapcsolatban (Bóna 2000b, 163–183).

¹⁸⁷ Két jelentősebb határváltozás befolyásolta: Dacia feladása (271-275): ez az esemény védtelenül hagyta az Al-Duna vidékét, ami korábban példátlan méretű erdítési munkálatokhoz vezetett a Vaskapunál és Dobrudzsában (Gregory 2005, 28.), Pannonia és Noricum feladása az 5. század közepén (Christie 2007, 555–556.). Ez a változás közvetlenül Itáliát fenyegette, hiszen Pannonia és Noricum kulcsszerepet vállalt annak védelmében (Christie 2007.). Ezt követően a dunai limesnél a 7. század elejéig fontosabb határváltozás nem történt.

¹⁸⁸ A Tetrarchátus - rendszere alapvetően meghatározta a későbbi Bizánci Birodalom fejlődését a hadászatban (Treadgold 1995.), a közigazgatásban (Gregory 2005, 49.), a gazdaságban egyaránt – kiépülésével kialakult a mélységi védelem (*defence-in-depth*) rendszere (Luttwack 1976, 132–136), ami a mobilis hadseregek (*comitatenses*) és a belső erődök (Pannóniában: Fenékpusztá, Ságvár, Környe, (Tóth 2009., Heinrich-Tamáska 2011.) együttműködésén alapult.

¹⁸⁹ Az 5. század végén a Moesia Inferiorban megtelepedett keleti gótok ilyen szövetségesnek számítottak (Wolfram 1980, 335–346., Heather 2007, 163–190.).

¹⁹⁰ E népcsoportok között akadtak germán (gót), szláv (beleértve az antokat) és nomád (hun, bolgár, kutrigur, avar) eredetűek is. A különböző barbár betörések a későantik erődrendszer kialakulásától (4. század) egészen annak felszámolásáig (6-7. század fordulója) folyamatosak voltak (összefoglalóan: Liebeschuetz 2007, 101–134.).

¹⁹¹ Ekkor építették fel Konstantinápoly máig álló falait: (Millingen 1899, Granville Baker 1910, Krischen 1938, Meyer-Plath – Schneider 1943, Speck 1973, Mango 1977, Müller-Wiener 1977, Asutay-Effenberger 2007.). Ekkor kezdődött meg a korinthusi szoros és több nyugat-anatóliai város erődítése is (Niewöhner 2009, 239–256.)

¹⁹² Dobrudzsában: Barnea 1960, 363–373.; Ratiaria (Arčar) esetében: Velkov 1984, 92–94., Velkov 1985, 883–891.; Dara példáján: Croke – Crow 1983, 149–151.

¹⁹³ A thrákiai nagy falak felméréséről még csak jelentések állnak rendelkezésünkre: Schuchhardt 1901, 107–127., Crow 1995; Crow – Ricci 1997, 253–288

¹⁹⁴ Procopius a palesztinai Caesareában született, és itt kapott klasszikus nevelést is (Howard-Johnston 2001. 19–30.). A szerzőt az utolsó klasszikus történetíróként tartják számon, de valójában korának gyermeke volt (Cameron 1985, 17.: 'he wasn't an intellectual outsider or classical survivor').

¹⁹⁵ Az „Épületekről” a panegyricus (dicshimnusz) műfajában íródott – ami a korabeli írók fő megélhetési forrását jelentette (Cameron 1985, 10.) –, és ennek megfelelően klasszikus görög nyelven ritmikus prózában rendkívül vallásos szellemiségben íródott: a mű a császárt népe lelkeinek megmentőjeként (templomok építése) és testeinek védelmezőjeként (erődök építése) mutatja be (Cameron 1985, 88.). Kifejeződik ez a császárra használt jelzőkben: „a civilizált világ alapítója” (Procopius: *De Aedificiis* IV.1.17.), ami a „nagy építő” mítoszában a modern tudományosságra is hatott: Irmscher 1977, 225–229.; Downey 1950, 262–266.).

ismerte a birodalmat, de kiterjedt utazásai¹⁹⁶ ellenére sohasem jutott el a Balkánra, és annak északi határvidékéről csak rendkívül korlátozott ismeretei voltak.¹⁹⁷ A fentieknek megfelelően a „De Aedificiis” megbízhatósága területenként meglehetősen ingadozik: pontos – bár túlzásokkal tűzdelt – leírásokat találunk a szerző által ismert területekről,¹⁹⁸ ugyanakkor a számára ismeretlen Balkánról írt IV. könyv súlyos hiányosságokat mutat, és részletes bemutatás helyett csak erődök és városok listáját tartalmazza.¹⁹⁹ Míg a filológusok és történészek részéről a mű forrásértéke kapcsán súlyos aggályok merültek fel, sok balkáni régész az al-dunai későantik erődrendszer hiteles leírásaként kezelte.²⁰⁰

Egyes erődök esetében azok Iustinianus kori építését először az Eufrátesz menti limesnél kérdőjelezték meg.²⁰¹ A közel-keleti határvonal erődítéseivel kapcsolat Procopius „De Aedificiis” című műve megbízhatatlanságának legjobb példája Dara (Ögüzköy) építésének története, amelyet Anastasius császár építtetett a szászánidák ellen, és Procopius jelentős Iustinianus kori átépítésekről számolt be.²⁰² Az erődről szóló részletes írott források²⁰³ és régészeti feltárások lehetőséget nyújtottak egy részletes forráskritikai tanulmányra Procopius írói módszereiről és megbízhatóságáról a közel-keleti erődökről.²⁰⁴

¹⁹⁶ Élete részleteiben nem ismert, de tudjuk, hogy nagyon sokat utazott a birodalomban: a híres hadvezér Belisarius titkáráként megfordult a perzsa, vandál és itáliai háború frontjain, és hosszú ideig élt Konstantinápolyban is. Így e területekről írt beszámolóit tekinthetjük első kézből valóknak (Cameron 1985, 4–8.).

¹⁹⁷ Ez a körülmény meg is látszik a balkáni erődítmények leírásában: listája e helyen tele van hibákkal és ismétlésekkel: ugyanazt az erődöt több tartományban is felsorolja (Curta 2001a, 173.).

¹⁹⁸ Legpontosabbak és legrészletesebbek a Konstantinápolyról és Afrikáról írt beszámolóit, de elfogadható Antiochia és Dara leírása is, bár ez utóbbinál jelentős túlzásokat használt (Crow – Croke 1983, 143–159.).

¹⁹⁹ ‘Even his description of Justiniana Prima, birthplace of Justinian and showpiece of the regime, is surprisingly vague and lacking in detail; he simply lists the stock attributes of a late antique city—churches, official buildings, stoai, fora, fountains, streets, baths and market-places.’ Cameron 1985, 93, hasonlóan: Curta 2001a, 151.

²⁰⁰ Különösen igaz ez a volt jugoszlávia régészeire: Vašić (1994/95, 42.) például tagadta a Iustinianus kora előtti erődépítések létét a forráshiányra hivatkozva, míg Vladislav Popović nem fogadta el, hogy a Ratiaria kapujánál talált felirat Anastasius korából származna, inkább homályos filológiai fejtegetésekkel próbálta igazolni Procopius állítását, miszerint a várost Iustinianus újjáépítette (Popović 1989/90, 283.). Román (Barnea 1960, Scorpan 1980) és bolgár kutatóknál (Velkov 1984, Velkov 1985.).

²⁰¹ *Sergiupolis (Resafa)* esetében először Ernst Herzfeld vetette fel, hogy azok a 6. századnál korábbiak (Sarre – Herzfeld 1911, 136.) annak ellenére, hogy Procopius leírása szerint az erőd Iustinianus előtt csak agyagfalakkal rendelkezett (Procopius, *De Aedificiis* 2.9.3–4.76). A későbbi ásatások (Kollwitz 1954, 119–138; Kollwitz 1954/55, 77–88; Kollwitz 1957, 64–109; Kollwitz – Wirth – Karnapp 1958/59, 22–54; Kollwitz 1959, 45–70; Kollwitz 1963, 328–360; Kollwitz 1964, 75–108.) megerősítették a kváderkő-falak 5. századi építését: a kőfalakat Alexandros püspök építette 440 körül, a meglevő falakat pedig Anastasius császár parancsára egészítették ki (Karnapp 1968, 311.; Karnapp 1976, 51–53.). Procopius leírása szerint az *Orontes menti Antiochia* falait az 540 évi perzsa betörés után teljesen újjáépítették, ugyanakkor nem említi a várost érintő földrengések (526, 528, 553 és 557-ben), ráadásul Procopius perzsa háborúkról írt művében megemlíti, hogy a város falai átvészelték a perzsa ostromot (Downey 1939, 361–379.). A fentiek mellett Brian Croke és James Crow több, a keleti limesről származó példát felsorolt példaként Procopius túlzásaira (Croke – Crow 1983, 147–148.).

²⁰² A szerzőt teljesen lenyűgözhetette az erőd szépsége és erőssége, Konstantinápoly leírása után ez a második leghosszabb leírás a művében: Procopius: *De Aedificiis* 2.1.4–7. Vö. Croke – Crow 1983, 151., Cameron 1985, 85.

²⁰³ A várost a szászánidák elleni előretolt katonai támaszpontként Nisibistől (ma Nusaybin, Törökország) nem messze 505-ben kezdték építeni Anastasius császár hadvezéreinek (magistri militi) sürgetésére, Tamás amidai (ma Diyarbakir, Törökö.) püspök vezetésével, és 507-ben fejezték be építését. Nevét a császárról kapta, Anastasiupolisnak keresztelték, és ez a város lett a helyi katonai parancsnokság (a dux Mesopotamiae székhelye) (Croke – Crow 1983, 150.). Procopius első kézből származó ismeretekkel rendelkezett a várossal, hiszen Belisarius titkáráként részt vett az 529–530-as perzsa hadjáratban (Cameron 1985, 7.).

²⁰⁴ A régészeti leletek, elsősorban a fennmaradt városfalak alapján Iustinianus javításai minimális méretűek voltak (Croke – Crow 1983, 155–156.).

Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy Procopius a Közel-Keletről szóló leírásai a balkániakkal ellentétben a legmegbízhatóbbak közé tartoznak.

A dunai határ esetében azonban nagyon kevesen kérdőjelezték meg az „Épületekről” hitelességét,²⁰⁵ és Iustinianus uralmát még mindig a nagy építkezések és felújítások csúcspontjaként jellemzik.²⁰⁶ A legtöbb kis méretű, zömmel kutatatlan erődöt automatikusan Iustinianus uralmához kötik.²⁰⁷ A továbbiaknak néhány jelentősebb al-dunai erőd (Sadovec, Iatrus, Novae, Dinogetia) késő antik átalakulásának áttekintése következik.

Az Észak-Balkán első modern stratigráfiai módszerekkel²⁰⁸ kutatott erődje a gót foederati erődjének tartott bulgáriai Golemanovo Kale Sadovec mellett.²⁰⁹ A lelőhely (Golemanovo Kale) kis mérete ellenére²¹⁰ Moesia Inferior tartomány egyik legfontosabb erődítése volt.²¹¹ Az ásatások alapján a védőfalak a 4. században épültek,²¹² az erőd használaton kívül maradt az 5. században, majd a 6. század elején ismét betelepült.²¹³ A régió egykorú erődei leletanyaga alapján ugyanakkor nincs okunk feltételezni a lelőhely 5. századi elhagyását.²¹⁴

Dinogetia (ma Dunarea-de-Jos vagy Gârvan) erődje Scythia Minor tartományban (a mai Dobrudzsában) található, és ez a régió egyik legjobban kutatott erődítése. Az erődöt Diocletianus császár (284-305) uralkodása alatt építették 3 m széles falaival és 14 U-alakú tornyával²¹⁵ a Duna egy sziklás szigetén a Siret folyó torkolatánál.²¹⁶ A bazilikát Anastasius császár alatt újjáépítették, amiől bélyeges téglák tanúskodnak. A későbbi, Iustinianus kori építkezéseket a gyenge építési technika (agyaghabarcs) jellemzi,²¹⁷ az 559. évi kutrigrur támadás jelentős pusztítással járt, utána a házakat fekete földdel összetapasztott kövekből

²⁰⁵ Critical to the work of Procopius is Barnea 1960, 374.: 'In the enthusiastic, laudatory and sometimes exaggerate description which the well-known historian makes in *De aedificiis*, he attributes to this emperor the personal merit of whatever was built not only under his reign and that of Justin I but, as shown by many archaeological documents between the Danube and the Black Sea, largely also those made under the reign of Anastasius I.'

²⁰⁶ Vasic 1994/95, Popovic 1989/90, Bühler 1992, Gomolka-Fuchs 1995

²⁰⁷ Scorpan (1980, 5.) megjegyzése szerint Dobrudzsában túl sok erődöt datálnak Iustinianus korára.

²⁰⁸ Vasile Pârvan korai ásatásai Dobrudzsában még nem vezettek stratigráfiai megfigyelésekhez. (Scorpan 1980, 1-2.)

²⁰⁹ Az erődöt Ivan Velkov fedezte fel 1921-ben, és 1934 és 1937 között Gerhard Bersu vezetésével egy közös német-osztrák-bolgár expedíció ásatásai folytak. A lelőhely gót azonosítása miatt kiemelt fontosságúnak számított (Werner 1992, 16.). Késői publikációja (Syna Uenze csak 1964-ben kezdte meg a leletanyag vizsgálatát) és a dokumentáció kalandos sorsa (az ásatásvezető Gerhard Berger a II. világháború kitörésekor Skóciában tartózkodott, és Man szigetére deportálták, míg a berlini lakásán maradt dokumentációt H. Vettters mentette meg egy 1941-es bombatámadás után) (Werner 1992, 17.) az erőd értékelése nehézségekbe ütközik.

²¹⁰ Az erőd területe mindössze 1,14 hektár. (Biernacka-Lubańska 1982, 238. 78–79.)

²¹¹ Sadovec mellett két erőd is található, a Sadovsko kale és Golemanovo kale, mindkét lelőhely a késő antik időszakra datálható, és a Vit folyó két partját foglalják el (Uenze 1992, 90.)

²¹² Az erőd alaprajza szabálytalan alakú, egy hegycsúcs alakjához követte, a falakat téglalap alakú tornyok tagolják (Uenze 1992, 90.).

²¹³ Erre a korszakban elsősorban a fém és csont kisleletek (öntött kengyelfibula és aláhajtott lábú fibulák, öntött maszkos övveretek, bizánci csatok: Uenze 1992, 61–64.) és az éremleletek (Jurukova 1992, 245–309.) utalnak. A 6. században az erődített terület lecsökkenése és új extra muros templomok építése figyelhető meg (Uenze 1992, 64, 114.)

²¹⁴ Gomolka-Fuchs 1995, 87.

²¹⁵ A falakat opus mixtum technikával: kő (pala) és téglasorok váltakozásával építették, melyeket habarccsal fogtak össze (Scorpan 1980, 23–26.).

²¹⁶ Az erőd középső részét a főépületek (principia és praetorium foglalta el, majd a 4-5. század fordulóján az erőd déli sarkába egy bazilikát építettek. A fürdők a falakon kívül (extra muros) helyezkedtek el, ami jellemző a 4. század második felének építészetére (Scorpan 1980, 23–26.)

²¹⁷ Anastasius dobudzsai építkezéseinek fontosságára: (Barnea 1960, 366–367.; Scorpan 1980, 28.)

építették újjá.²¹⁸ Az erődítés területén mind Anastasius, mind Iustinianus építési tevékenysége csak a belső épületekre, főleg a bazilikára korlátozódott, de a védőfalaknál nem látható semmilyen főbb módosítás.

Iatrus (ma Krivina, Bulgária)²¹⁹ Moesia Secunda fő erődítése volt Novae mellett. A legközelebbi késő antik város Nicopolis ad Istrum volt.²²⁰ Az erődöt Nagy Konstantin építtette 320 körül, a kis méretű²²¹ a szabálytalan alaprajzú erőd védőfalát U-alakú tornyok tagolták.²²² A stratigráfiai adatok szerint az erődítés nem volt lakott 450 és 490 között,²²³ majd Anastasius korában (D1 réteg) igen sűrű betelepültségről vannak adataink.²²⁴ Iustinianus korában egy bazilika építése mellett²²⁵ az alacsony szintű építési technikák²²⁶ és az erőd viszonylagos üressége jellemezték. A lelőhelyet a 7. század elején hagyták el a Phocas trónra lépését követő perzsa háborúk miatt.²²⁷

Procopiusnak ellentmondó bizonyítékokat nyújtanak a Balkánról feliratok²²⁸ és a görögországi erődök habarcsának természettudományos vizsgálata is.²²⁹

Az Al-Duna vidékéről és a Balkánról származó erődök tehát azt mutatják, hogy Iustinianus építőtevékenysége nem elsősorban ezekre koncentrált, az erődök többségét a tetrarchátus alatt vagy Konstantin uralkodása idején építették, többet újjáépítettek Anastasius idején, aki elsősorban intra muros bazilikák építésére összpontosított. Iustinianus hozzájárulása néhány templom és baptisterium építésében figyelhető meg, de az általános kép az erődök viszonylagos ürességéről és alacsony színvonalú építkezésekről számol be, ami a katonaság csekély számára utal.

²¹⁸ Az építési technika fokozatos romlásáról: Scorpan 1980, 23-29.

²¹⁹ A lelőhely jól kutatott, keletnémet-bolgár expedíció végzett itt ásatásokat 1958 és 1981 között (Bülow 1995, 5.)

²²⁰ Nicopolis ad Istrum a római császárkorban még 21,55 hektáros területet foglalt el, de a késő antik időszakban már csak az 5,75 hektáros erődöt használták (Döhle 1995, 10.; Poulter 1995.; Curta 2001a, 158.; Poulter 2007, 71-77.; Whittow 2007, 375-389.).

²²¹ Az erőd területe 2,5 hektáros volt (Döhle 1995, 9.)

²²² A védelmi rendszer alapvetően változatlan maradt a 6. század végéig, nincs nyoma felújításnak vagy javításnak a védőfalakon (Bülow 1995, 57.; Bülow 2007, 466-470.).

²²³ Novae gót elfoglalásával párhuzamosan: Bülow 1995, 55-56.

²²⁴ Miután a gótok 488-ban elhagyták ezt a területet, a határszakasz újabb erődítéseket igényelt és 500 körül Anastasius kiterjedt építkezésekben kezdett: Az alapvető utcarendszer nem változott, a via praetoria és quintana használatban maradt, de a katonák elszállásolására használt új házak nagyon szorosan álltak egymás mellett (Bülow 1995, 56-58.). Anastasius nem rekonstruálta a bazilikát (Bülow 1995, 59.), ami ellentmond a kiterjedt restaurációs projektnek, amit a Balkán számos lelőhelyén dokumentált: Histria (Condurachi 1957, 256), Callatis (Barnea 1972, 161), Dinogetia (Barnea 1960, 367.), Tropaeum Traiani (Barnea 1979, 251.), Šumen (Antonova 1981, 27.), Krumovo kale – Targovište (Ovčarov 1971, 29.), Novae (Biernacki 1990).

²²⁵ Gerda von Bülow a bazilika rekonstrukcióját már Iustinianus korához (D2 építési fázis) köti (Bülow 1995, 64.).

²²⁶ Az ekkor épült házakat agyaghabarccsal összekötött tört kőből és vályogtéglából építették, de megjelentek a földbe ástott házak is (Bülow 1995, 64.)

²²⁷ A fő problémák a 6. század második felében kezdődtek, amikor a katonákat átirányították a keleti frontra a szászánidák ellen. A perzsákkal kötött béke (591) után Mauricius császár hadjáratot indított az avarok ellen, amelynek egyik fő bázisa ez az erőd volt (Bülow 1995, 65-66.).

²²⁸ Az általunk tárgyalt későantik periódus (5-6. század nagyon szegényes feliratokban az Észak-Balkánon, de ezek is Anastasius építőtevékenységére helyezik a hangsúlyt. Ratiaria (a mai Arčar) városkapuja fölött egy tabula ansata-ban latin felirat hirdeti az Anastasius-kori felújításokat: „Anastasiana Ratiaria semper floreat.” (Mindig virágozzék az anastasiusi Ratiaria.) (Velkov 1984, 92-94.; Velkov 1985, 887-889, Abb. 2.). Ezt a feliratot azonban Vladislav Popović (1989-90, 283.) filológiai alapon „romosként” értelmezte, amelyben világosan kivehető Procopius (De Aedificiis 4.2.2.22.) szerepe.

²²⁹ A dunai limestől távolabb Görögország is fontos. A De Aedificiis szerint Iustinianus építette a Thermopylai erődöket, hogy megelőzze a barbár betöréseket. Ilyen késő antik erődöket Dhemánál találtak (MacKay 1963, 241-255.), az a habarcsminták radiokarbon elemzése alapján a 4-5. században épült, tehát mindenképpen korábbi mint Iustinianus kora (Cherf 1984, 594-598.).

Az erődítések fejlődésének megértéséhez a városfalak tanulmányozása is kiemelt jelentőséggel bír. A későantik városfalak legkorábbi horizontja még a 3. században épült, de a városfalak építésének igazán nagy korszaka az 5. század volt Konstantinápoly²³⁰ és több jelentős város²³¹ falainak építésével. Anastasius korában nem csak az erődöket, hanem a városokat is megerősítették.²³² A városfalak ilyen arányú építése a külső határvédelmi rendszer sebezhetőségére utal.

Ismereteink alapján Iustinianus építési tevékenysége a Balkánon elsősorban szülőföldjén, Dardaniában volt érezhető.²³³ Itt építette fel a császár a róla elnevezett új várost, Iustiniana Prima-t (ma Caričin Grad).²³⁴ A város nagyságát és pompáját Procopius lelkes szavakkal ecsetelte (4.2.24-26), és a leírás többé-kevésbé megfelel a valóságnak.²³⁵ A város alapvetően reprezentatív jellegű volt,²³⁶ rövid élete ellenére püspöki székhely lett.²³⁷ A város ceremonialis, vallásos jelleget mutat, ugyanakkor a helyi alapanyagok használta az építkezés gyorsaságát mutatja a színfalak mögött. Hasonló építkezések a folytak Iustiana Secundában,²³⁸ és Bregovinában is.²³⁹ Iustinianus építési tevékenysége a Balkánon tehát leginkább a szülőföldjéhez, Dardaniához kötődött.

A 4. századtól a Balkán védelmi rendszere tehát jelentősen átalakult, számos kis méretű erőd épült, melyek lakossága sem lehetett túl nagy. Az 5. század folyamán a gótok

²³⁰ A hellénisztikus elméleti modellt követő Konstantinápoly városfalainak építését Anthemius prefektus irányította. A városfal három részből állt: árok, külső fal (proteichisma) és belső fal, amelyet a Kr. e. 3. században Byzantiumi Philo írt le először (Karlsson 1995, 43–45.; Garland 1974, 298–299, 364.; Ahunbay 2000, 227–239.; Crow 2001, 92.; Asutay-Effenberger 2007, 2–5.; Crow 2007, 254–264.).

²³¹ Thessaloniki városfalai másfajta 5. század közepi mintát mutatnak a kiugró háromszög alakú tornyokkal, a téglafeliratokkal és a kereszt alakú tégladiszítésekkel (melyek a város spirituális védelmét szolgálják) (Spieser 1984, a falakról Spieser 1999, 557–574.; Velenis 1998.; Crow 2001, 95–98.) Thessaloniki városfalai Procopius szerint teljesen elpusztultak, és Iustinianus építette újjá azokat, de valójában az 5. század közepi falak ma is állnak. Hasonló háromszög alakú tornyok találhatók Amoriumban is, amelyeket dendrokronológiával 480-ra datáltak, ami megerősíti a 11. századi bizánci történetíró Cedrenus tudósítását, miszerint a városfalakat Zeno császár (476–491) építette (Crow 2001, 99–100.).

²³² Az Anastasius-kori építéseknek egyik jellemző vonása az ötszög alakú tornyok használata, ami a háromszögekből fejlődött ki, ez megtalálható a thrákiai hosszú falakon (500–510 körül): (Crow 1995, Crow – Ricci 1997, 253–288.; Crow 2001, 102.). Ezek a tornyok még Iustinianus korában is megvannak a Balkánon, így Iustiniana Prima-n (Caričin Grad) (Mano-Zisi 1968, 111–114.), de legtöbb esetben még Anastasius korából származnak: Dyrrachium (Durres, Albania, Anastasius szülőhelye) (Crow 2001, 100.), Nicopolis ad Istrum (Poulter 1995, 219–225.), Messembria (Vendikov 1969, 38–53., 125–149.), Perinthos (Marmara Ereğlisi) (Asgari 1994), Salmydessos (Dirimtekin 1963, 51–61.). E lelőhelyek hiányoznak Procopius felsorolásából is.

²³³ I. Iustinus és Iustinianus is balkáni, dardániai eredetű volt, Tauresiában születtek (Browning 2003, 22., Evans 2005, 55., Maas 2005, 5.).

²³⁴ A város a Svinarnica folyó teraszán Leskovac falu mellett található. A várost 1912-ben azonosította Vladimir R. Petković. Az első ásások 1937 és 1939 között történtek (Petkovic 1948, 40–48., Caričin Grad 1984, VII–VIII.), majd 1981-től francia-jugoszláv ásások folytak itt (Caričin Grad 1984, VIII.).

²³⁵ Petkovic 1948, 40–48.

²³⁶ Mutatja ezt a városban levő templomok nagy száma (5 templomot tártak fel), az akropolisz csaknem felét egy hatalmas templom foglalta el egy keresztelőkápolnával (Bavant 2007, 342–346.). Az építkezések nagyságát jelzik a mesterséges teraszok is Caričin Grad 1984, 12.). A létező falak nem katonai vagy védelmi jellegűek, ezt jelzik az extra muros fürdők is (Bavant 2007, 353.), ami megfelel a korabeli Nyugat-Anatólia városainak (Niewöhner 2009, 249, 254.)

²³⁷ A város Iustinianus XI. novellája értelmében 535-ben Illyricum érseke lett: „Catelliano viro beatissimo archiepiscopo Primae Justiniae, qui non solum metropolitanus sed etiam archiepiscopus fiat. Diocesis Illyriciana.” (Popović 1989–90, 279.) Az már kérdéses, hogy Illyricum praetorianus prefectusa valaha elhagyta-e Thessalonikit (Evans 1996, 227.).

²³⁸ Korábban Ulpiana (ma Priština Kosovoban) (Hoxhai 2001).

²³⁹ Bregovinában 1957 és 1962 között egy kis erődöt és egy bazilikát tártak fel. A latin feliratok és a Dávid királyt ábrázoló freskók alapján Vladislav Popović ezt a helyet tartja Iustinianus szülőhelyének (Popovic 1989–90, 283–290.)

jelenléte mellett a városok fokozott erősítése figyelhető meg. A gótok 488. évi kiköltözésével az al-dunai limes védtelen maradt, ami újabb építkezési hullámhoz vezetett Anastasius idején. Ebben a korszakban az erődök sűrűn beépítettek voltak, míg később a 6. század első harmadától az erődök kiürülése figyelhető meg.

A 6. században Iustinianus korában a birodalom nagyon túlvállalta magát a többfrontos háborúkkal (527–532 perzsák, 533–534 vandálok, 535–540 Itália, 540–562 perzsák, 541–554 Itália). Ez oda vezethetett, hogy nem maradt elegendő katona a Balkán védelmére a barbár betörések ellen, amelyek ekkor még nem voltak túl erősek. Mauricius Tiberius sikereit az avarok ellen a perzsákkal kötött béke biztosította, de Phocas lázadása és az utána következő perzsa támadás²⁴⁰ az egész észak-balkáni térségre végzetes következményekkel járt: az erődrendszert kiürítették, és a már amúgy is elnéptelenedett és barbarizálódott Balkán-félsziget jelentős része megszűnt bizáncinak lenni.²⁴¹

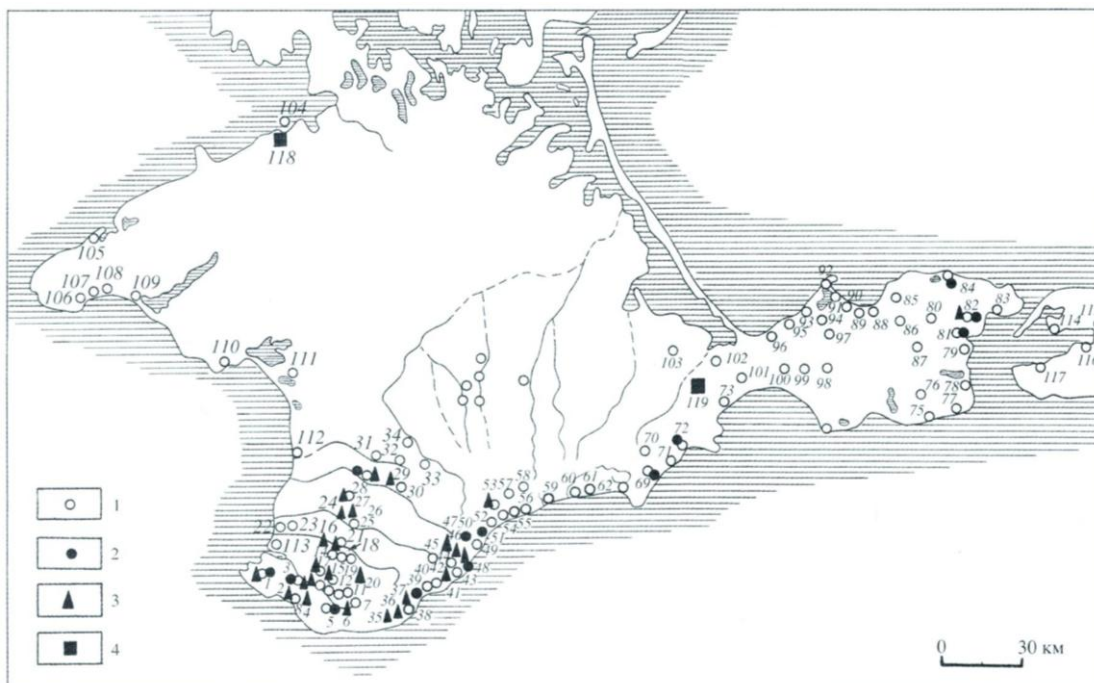
²⁴⁰ A perzsák ekkor egész Anatóliát felprédálták, és Konstantinápoly elővárosáig jutottak: Foss 1975, 721–747.

²⁴¹ A közel-keleti perzsa front elsőségét mutatja egy dobrudzsai és egy Tigris menti erőd összehasonlítása: Crow 2007b, 435–455. Egyes adatok szerint Dobrudzsában egészen 680-ig fennmaradt a bizánci uralom, amelyet csak a bolgárok beköltözése szakított meg (Curta 2001a, 188–189.; Madgearu 2006, 157–158.)

4. A Bizánci birodalom és a kelet-európai steppe-vidék kapcsolata a Krím-félsziget régészeti hagyatékának (6–10. sz.) tükrében

A Bizánci birodalom anyagi és szellemi kultúrája nagy hatással volt Eurázsia kultúrtörténetére. Ez fokozottan érvényesült a Birodalom peremterületein, ahol elsősorban a diplomáciai kapcsolatok és az intenzív kereskedelem formájában nyilvánult meg. Régóta vitatott, hogy mindez az anyagi kultúrájukban miként érvényesült. A kelet-európai nomád népeknél lezajlott akkulturációs folyamatokat leginkább a Krím-félsziget leletein lehet megfigyelni. A Birodalom és a nomádok közötti kapcsolat egyrészt tárgyak, illetve kereskedelmi termékek (pl. amphorák ill. bor, selyemszövetek, üvegek) exportját jelentette, vagy éppen a Bizáncot is érintő kelet-európai védelmi rendszer kiépítésénél az erődök építésében való közreműködést. A bizánci kultúra hatása közvetett módon a mindennapi viseleti elemekben, az ékszerek, övek hasonlóságaiban figyelhető meg. Alapvető kérdés e jelenségek vizsgálatánál, hogy vajon beszélhetünk-e steppei népek beköltözéséről, steppei eredetű népesség feltűnéséről, illetve mi az, amit e népcsoportok feltehetően magukkal hoztak (pl. a szaltovói műveltség hordozói a Krímbe), ugyanis csak ezáltal kaphatunk pontos képet arról az egyébként meglehetősen vitatott kérdésről, hogy mi az, amit bizáncinak tekinthetünk ebben a térségben.

A mintegy 26 860 km² kiterjedésű Krím-félsziget mélyen belenyúlik a Fekete-tengerbe északról, keletről pedig az Azovi-tenger határolja. A félsziget tengerpartja több mint 1000 km hosszan nyúlik, melyet több nagy öböl tagol.²⁴²

A Krím-félsziget területén több mint kétszáz lelőhely ismert az általunk vizsgált időszakból, telepek és temetők egyformán. A 6–7. századot a bizánci hatalom időszakának szokás

²⁴² Ajbabin 2003, 7.

nevezni, mely időszak időrendi etalonjának a boszpori temetőt (4–7.sz. eleje) tekinti a kutatás.²⁴³ A bizánci közigazgatásban a Theophilos korban vált a themaszervezet részévé az egységes klíma rendszer (a krími bizánci városok Kherszon központtal).²⁴⁴ A Krím neves kutatója, Ajbabin szerint három fő időrendi periódusa különböztethető meg a bizánci hatalom korai periódusának (I. 4. sz. vége–5. sz. első fele; II. 5. sz. második fele–6. sz. első fele; III. 6. sz. második fele–7. sz. eleje) és a szintén 6–7. századi Suuk-su lelőhely anyagával együtt a késő antik, a bizánci és a steppei elemek keveredését mutatja.²⁴⁵ A Bizánchoz való csatlakozás után a Krím-félsziget déli partja mentén a 6. században gazdasági fellendülés tapasztalható. Justinianus parancsára megépítették Alusta és a Gurzuvi erődöket, míg Khersones közelében Sûren', illetve a hegyvidéki részeken Mangup, Inkerman, Eski-Kermen, Čufut-Kale lelőhelyeken épültek.²⁴⁶ Az akkori helybéli alán és gót lakosság magas kulturális fejlettségéről tanúskodnak a Suuk-Su-i típusú sírok leletei. A 6. századi régészeti hagyaték, a félsziget déli részein stabil életvitelről tanúskodik, a jelentősebb változások a 7. század végétől mutathatók ki. A kazárok feltehetően elfoglalták Bospor bizánci erődjét²⁴⁷ a keleti Krímben, illetve a keleti és központi területeket,²⁴⁸ a déli partvidéki részen azonban nincs nyomuk. A kazár sikereket az magyarázza, hogy az arabok elleni kazár szövetség érdekében Bizánc gyakorlatilag lemondott Krímről és egy sajátos hatalmi megosztás jött létre a kazárokkal a Krím-félsziget középső része fölött, bár a kazár betelepülés mértékéről komoly vita folyik.²⁴⁹ Baranov szerint a 743–744-es kaukázusi kazár sikerek nyomán erősödött fel a Krímben a kazár terjeszkedés, melynek központja a kazár főszereget is befogadó Sugdea lehetett már a 8. század második felétől. Baranov érvelése szerint mindezt elsősorban a Sudak-i, Tepsen'-i, Kordon-Oba-i, Tiritaka-i bizánci telepek megszűnése és a szaltovói jellegű leletanyag, elsősorban kerámia feltűnése bizonyítja.²⁵⁰

A Kordon-Oba, Aj-Foka, Tau-Kipčak telepeken feltárt házak méretei jócskán elmaradnak a korábbi korszakokétól, ugyanakkor a 9. század első felében már feltűntek a bizánci építészeti hatást mutató kötőanyag nélkül készült ún. „fenyőág mintában” rakott kövekből épült házak.²⁵¹ Noha a krími „kazárok” a Kaganátus alattvalói voltak, viszonylagos függetlenséget élveztek, sőt néha a központi hatalommal szemben is ellenállást mutattak, de ennek fejében a Krím-félszigetért Bizánccal folytatott harc biztos támaszai voltak. A Baranov által fent vázolt elképzelést ma a kutatók döntő többsége még osztja, ugyanakkor a néhány száz krími kazár kori lelőhely és szórványlelet alapján a migrációt kiváltó ok és a betelepülés mértékének kérdése — mely alapvetően befolyásolja a kulturális hatások szorosságát és alakulását — időről időre komoly vitákat vált ki.²⁵²

A 8. század legvégén – 9. század elején főleg a Krím-félsziget keleti, délkeleti tengerparti részén a Kazár Kaganátusból az azovi régión keresztül kazár nyomásra bevándorló

²⁴³ Zin'ko–Ponomarev 2009, 60

²⁴⁴ Ajbabin 2003, 27.

²⁴⁵ Ajbabin 2003, 55.

²⁴⁶ Alekseenko 2005

²⁴⁷ Baranov 1990, 54.

²⁴⁸ Artamonov 1962, 196.

²⁴⁹ A korábbi kutatás ugyanakkor nemcsak kazár, hanem pl. Volga-Ural-i török-kutrigur, ogur, sőt finnugor néprészek krími beköltözésével is számolt (Baranov 1990, 151).

²⁵⁰ A feltételezett szaltovói megtelepedéssel párhuzamosan, a 8. század első felében érkezett első török népesség nyomai I. A. Baranov véleménye szerint Suuk-Koba, Čitrdaz, Karabi-âjla, stb. barlangi lelőhelyeken figyelhetők meg a középső hegyi Krímben, ahol a kultúrrétegek vastagsága gyakran az 1 métert is meghaladja (Baranov 1990, 151; Baranov 1994, 46).

²⁵¹ Baranov 1990, 46–53

²⁵² Zin'ko–Ponomarev 2009, 64–72, 76–82.

bolgár/alán és/vagy kazár törzsek tűntek fel, melynek megítélése a korabeli Krím történetének és régészetének máig egyik legnagyobb problematikája. Erre elsősorban a régióban érvényesülő kazár és bizánci hatalom meggyengülése adott lehetőséget.²⁵³ A bolgárok megjelenését a Krímben Gadlo szintén a 8–9. század fordulójára tette.²⁵⁴ Artamonov úgy vélte, hogy a tárgyalt beköltözés a Kazár Kaganátus népeinél már a 8. századtól megfigyelhető letelepedési folyamataival áll összefüggésben, a Krím-félsziget egyes részeit pedig a Kazár Kaganátus részének tartotta.²⁵⁵ Lâpuškin hasonlóan vélekedett, egy kulturális egységbe sorolva a keleti Krímet a Tamany-félszigettel, az azovi régióval és a Don-menti területek 8–9. századi hagyatékával.²⁵⁶ Baranov két periódust különített el a Krím-félsziget kazár kori történetében: a 7. század vége – 8. század első fele, illetve a 8. század második felétől a 10. század közepéig terjedően. Az első hullámot a türk onogurokhoz, a másodikat a „*volgai bolgár kutrigurokhoz*” kapcsolta, akikkel Volga-Urál-i török, valamint ugor-magyar népcsoportok is beszivárogtak, de ez a véleménye nem talált megerősítésre a többi kutató körében.²⁵⁷

Pletněva a 7. század végétől számolt az első bolgár népcsoportok feltűnésével a Krím félszigeten, bár a nagyobb tömegüket a 8–9. század fordulójára keltezte.²⁵⁸ Ajbabin véleménye szerint a bolgár törzsek második hulláma a 722–737 között intenzív kazár–arab háborúk időszakában települt be, bár az első bevándorlók feltűnését ő is a 7–8. század fordulójára keltezte.²⁵⁹ Mogaričev véleménye szerint a bolgár törzsek 750–760 körül érkeztek, mely bevándorlás kazár és bizánci kontrol mellett ment végbe és a Krím-félsziget akkor lakatlan területeit érintette.²⁶⁰ Majko periodizációja szerint jól elkülöníthető a 7. század második fele–8. század első felének hagyaték és a 8. század második fele–10. század első felének emlékei. A korábbi az onogur-ősbolgár népességhez, az utóbbi a szaltovói-kultúra hordozóihoz köthető.

Összefoglalva jól látható, hogy a 8. század közepe-második felében való bevándorlással a kutatók nagyobbik része egyetért, ugyanakkor az ezt megelőző, a 7. század második felétől keltezett korai fázis elkülönítését számos kritika érte.²⁶¹ Egy meglehetősen új elmélettel lépett fel az utóbbi időben Soročan. Egyrészt elfogadja, hogy a 8. században bolgárok tűntek fel Boszpor környékén, majd a szaltovói-kultúra hordozói, ugyanakkor más oldalról elutasította a szaltovói-kultúra krími (ősbolgár) variánsának tézisé.²⁶² A szaltovói elemek meglete pusztán

²⁵³ Jakobson 1958, 497–500; Jakobson 1973a, 35–37; Jakobson 1973b, 132–136. Nem értett egyet ezzel a nézettel Gadlo, aki szerint nincs szó politikai vákuumról, a keleti Krím betelepülése és felvirágzása a kazár politikának köszönhető, ugyanakkor üdvözölte Jakobson azon véleményét, mely szerint ebben a periódusban a keleti Krím, illetve az azovi régió egy kulturális-gazdasági egységet alkotott.

²⁵⁴ Gadlo 1968, 79; Gadlo 1980, 144; Gadlo 1991, 100). Ezt a véleményt osztotta D. L. Talis is, jóllehet szerinte ezzel a beköltözéssel más népcsoportok is érkezhettek, többek között szláv elemek is (Talis 1973, 231; Talis 1974, 93–96).

²⁵⁵ Artamonov 2002, 336–339.

²⁵⁶ (Lâpuškin 1941, 226). V. F. Gajdukevič szerint az ún. „greko-szarmata” lakosság élt a Krím keleti részében a 8–9. században, melyek új néprészekkel, köztük szlávokkal keveredtek (Gajdukevič 1952, 134).

²⁵⁷ Baranov 1989, 170–171; Baranov 1990, 151.

²⁵⁸ Pletněva 1991, 101; Pletněva 1997, 39; Pletněva 2000, 154–155.

²⁵⁹ Ajbabin 1999, 194, 200; Ajbabin 2003, 56–57. Az említett háborúban elszenvedett kazár vereségek hatásával magyarázta nagy néptömegek feltűnését a Krímben A. ű. Vinogradov és A. V. Komar (Vinogradov–Komar 2005, 46).

²⁶⁰ Mogaričev 2004, 167–168; Mogaričev 2005, 238.

²⁶¹ Sazanov–Mogaričev 2006.

²⁶² Véleménye szerint jelentős, sőt jelentősebb a bizánci (kulturális) elemek (erről ld. šul’c 1957, 154–155; Pletněva 1967, 7; Pletněva 1976, 43, 76; Romančuk 1983, 120) jelenléte.

másodlagos jelentőségű, illetve ebben a kultúrában nem figyelhető meg, különíthető el konkrét etnikai tartalom.²⁶³ Ehhez hasonló, bár nem ennyire kategorikusan megfogalmazott vélemény már ismert korábbról is. Rudakov, aki már 1979-ben úgy vélte, hogy a Krím kisebb régióinak leletanyagát áttekintve inkább beszélhetünk a helyi lakosság kultúrájának változásáról — továbbra is erős bizánci befolyással —, mint a szaltovói-kultúra krími lokális variánsáról.²⁶⁴

Boszpor és környékének lokalizálásával kapcsolatos vita újjáéledése ismét felvetette egyben a kazár–bizánci kapcsolatok krími vonatkozásának kérdéseit is. A legutóbbi időkig általánosan elfogadott volt az a nézet, mely szerint a Krím-félsziget keleti része a 7. század végétől–8. század elejétől a Kazár Kaganátus fennhatósága alá került. Az utóbbi években ugyanakkor egyre gyakrabban vetődik fel a kondomínium teória a kazár–bizánci kapcsolatok krími vonatkozásában, mely szerint ezekben a kapcsolatokban egyszerre megfért a konfliktus és az együttműködés. Boszpor esetében is felvetődött a közös hatalomgyakorlás a Kaganátus és a Birodalom között, annak nem csak az európai, hanem a Tamany-félszigetre eső oldalán is.

A betelepülő népesség régészeti hagyatékának elhelyezkedésével kapcsolatban általánosan elfogadott nézet, hogy az újonnan érkezők a lakatlan területeket, köztük az ókori romvárosokat népesítették be. Baranov véleménye szerint az autochton népesség hiánya volt az oka, hogy kezdetben a Középső- és Keleti-Krímet foglalták el a betelepülők, majd innen kiindulva később más területeket is.²⁶⁵ A topográfiai elemzés megerősíteni látszik, hogy a „szaltovói” eredetű népesség a Kercs-félszigeten koncentrálódott, mely helyi népesség hiányának, másrészt a klimatikus és természetföldrajzi körülményeknek volt köszönhető, mely megfelelt a nagyállattartó, földművelő bolgár-török lakosság gazdálkodási igényeinek.²⁶⁶ A Talis és Gadlo által publikált terepbejárás eredményeket összefoglaló topográfiai adatok alapján 26 ilyen lelőhelyről volt tudomásunk,²⁶⁷ ugyanakkor már Veselov felhívta a figyelmet, hogy mintegy 200 olyan lelőhelyet ismerünk, ahol az antik romok között egy-egy szaltovói jellegű, 8–10. századi kerámiatöredék került elő.²⁶⁸ Zin’ko kutatásai ennek számát jelentősen megnövelték.²⁶⁹

A Krím déli része a kora középkorban is folyamatosan bizánci fennhatóság alatt állt, míg északi és keleti steppei területein nomád népek éltek. Az elsősorban kereskedelmi jellegű kapcsolat közöttük, főként a félsziget kazár megszállása alatt igen intenzív volt. A Krím területén számos, főként kerámia- és fémfeldolgozással foglalkozó műhely létezett, melyek a nomádok számára állítottak elő termékeket, melyek alapján beszélhetünk a nomádok temetkezéseiben feltűnő különböző bizánci tárgytypusokról. Az egyik ilyen neves műhely Kherszon ÉK-i területén került elő a III. ásatási negyedben, ahol öntőmintákat és tégelyeket (1910–1912), majd később rontott csatokat és bronzsalakot is feltártak (1995–1996).²⁷⁰ A bizánci befolyás a kereszténység terjedésével a 8. században fokozódott, mely a temetkezési

²⁶³ Soročan 2005, 449.

²⁶⁴ Rudakov 1979, 109–110.

²⁶⁵ Baranov 1977, 2–3.

²⁶⁶ Krasil’nikov 1981, 122.

²⁶⁷ Baranov 1981, 1. kép; Baranov 1990, 1. kép; Ajbabin 1999, ris. 78; Pletněva 2000, ris. 104.

²⁶⁸ Veselov 2005.

²⁶⁹ Scholl–Zin’ko 1999. De jelentős számban kerültek elő újabban az azovi partvidéken is, pl. az Opuk hegyen és környékén (Maslenikov 1986, 368–369; Maslenikov 1992, 167; Maslenikov–Mokrousov–Sazanov 1999, 394; Golenko 1994, 77–79; Zin’ko–Ponomarev 2009, 77).

²⁷⁰ Frondžulo 1968; Ajbabin 2003, 65.

szokásokban is megmutatkozott. A bizánci jelenségek elterjedésének további katalizátora volt a képrombolás időszakában a birodalom területéről a Krímbe áttelepült lakosság és főleg szerzetes.²⁷¹

Kherszon kereskedelmi, illetve bizánci civilizációs közvetítő szerepe meghatározó volt a félsziget, illetve az egész Fekete-tenger partmenti régióinak kapcsolatrendszerében.²⁷² Ezt kiválóan nyomon követhetjük a kherszoni-típusú kerámiaanyag, főként amphorák és lapos, magas fülű amphora-korsók elterjedése alapján. A kherszoni ásatásokról előkerült amphorákat sikerült kimutatni a Fekete-tenger nyugati partmelléki városaiban a mai Románia és Bulgária területén, az Égei-tenger néhány szigetén, a Krímtől északra eső sztyeppi régióban, illetve a Rusz nagyobb központjaiban is a 6–12. század időszakában. Az amphorák közül a 8–10. századi, ún. hornyolt amphorák ismertek a legnagyobb számban, melyeket a nyakukon osztott rovátkolással, míg testük felső részén koncentrikus körökkel díszítették. A 10–11. században számos, bizánci pecséttel ellátott példányuk is ismert.²⁷³

A keleti Krím, elsősorban a Kercs-félsziget 8–10. századi leletei két földrajzi zónában csoportosulnak. Egyrészt a tengerpart mentén, másrészt a belső, sztyepei jellegű területeken, a folyók mentén, de mindkét régióban megtelepültek az antik városok területén.²⁷⁴ A Kercs-félszigeten, Bospor mellett, a Tiritaka gorodišče²⁷⁵ Nimfejsk-i temető említhető ebből a periódusból, mint kiemelkedően jelentős lelőhely.²⁷⁶

A vizsgált időszak másik felét, a 8–9. századot a kazár befolyás időszakaként tartja számon a kutatás, és ez az időszak jóval intenzívebb volt a birodalom és a nomádok kapcsolatában is. A politikai kapcsolatokat Bizánc és a Kaganátus között nemegyszer elemezték már a történeti irodalomban, a kazár anyagi kultúrában megfigyelhető bizánci jelenségek azonban kevésbé vonzották a kutatók figyelmét, illetve az is mindenekelőtt az éremtani anyagra irányult.

A kazár időszak övvereteit elemezve itt három főbb alperiódust tudunk kimutatni, melyek alább röviden összefoglalt stíluskritikai elemzése meglepően szoros kapcsolatot mutat a bizánci-kazár történeti és kulturális kapcsolatok alakulásával is.

Az első periódusban (626–680) a kazárok közeli ismeretsége a bizánci és a szaszanida övveretekkel az ún. heraldikus stílusú övveretek feltűnésével vette kezdetét, amelyek a 7. század közepén készültek, leginkább az Észak-Kaukázus és a Krím műhelyeiben. Az egyszerű áttörésű heraldikus övek a kelet-európai steppei kurgános temetkezések anyagában egyformán előfordulnak, bennük a bizánci és a szaszanida hagyomány összeolvadását láthatjuk.

A második periódusban (680–725) a területi hódítás a kazárokat a bizánciak közvetlen szomszédjává tette a Krímben, és II. Justinianus alatt létrejött az első dinasztikus házasság is. Ebben az időszakban a kazárok először kaptak közvetlen hozzáférést a bizánci hagyományokon alapuló műhelyekhez, eredeti bizánci tárgyak száma megnő.

²⁷¹ Gadlo 1991.

²⁷² A kérdésről részletesen ld. Romančuk 2000.

²⁷³ Pletněva 1967, 56–57.

²⁷⁴ Pl. Karasnaâ Gorka (Zin'ko–Ponomarev–Bejlin 2007, 296., 298., 300). Ugyanezt figyelte meg Paromov a Tamany-félsziget esetében is, ahol az összesen 18 szaltovói jellegű lelőhelyből 16-ot figyeltek meg antik romokon (Paromov 1989, 72–73; Paromov 2003, 161).

²⁷⁵ Zin'ko–Ponomarev 2009.

²⁷⁶ Zin'ko–Ponomarev 2000, 189; Grač 1999, 43, 45–46, 49, 64, 69–70, 97, 99–100, 181; Novoselova 2003, 170–171.

A III. periódusban (725–790) a kapcsolatok gyengültek, a bizánci kör krími variánsa lett a kora szaltovói övek prototípusa, a csatok pedig főként helyi derivátumai a bizánci típusoknak (pl. Tepsen-típus). A díszítésekben elsősorban kazár motívumok dominálnak, de jelen vannak a különböző variációi a krími növényi ornamentikának is. A 759. körül megszakadt bizánci-kazár kapcsolatoknak nemcsak a bizánci pénzek kazárokhoz történő áramlásának csökkenése lett a következménye, hanem az övvereteknek is.

A vizsgált periódus második felének helyi építészetével kapcsolatban az egy, illetve kéthelyiséges lakóépületek kétséggkívül bizánci hatást mutatnak a helyi 8–10. századi anyagban,²⁷⁷ míg Baranov szerint világosan elkülönülnek a nomádok feltűnéséhez köthető építészeti elemek, mint pl. a kemencék és nyílt tűzhelyek, a több bejárat, illetve a „fenyőág” mintában rakott (*opus spicatum*) kövek az alapok és falak. Ez utóbbival kapcsolatban egészen az utóbbi időkig általánosan elfogadott nézet volt, hogy a kazárok révén tűnt fel a Krímben és keleti-kaukázusi eredetű jelenség,²⁷⁸ de olykor az antik eredet mellett is érveltek.²⁷⁹

Az egyik legvitatottabb kérdés a szaltovói-kultúra eltűnése a Krím-félszigeten. Jakobson szerint ez a 9–10. század fordulóján következett be, amikor a besenyők benyomultak.²⁸⁰ Ezzel a kronológiával alapvetően egyetértett Kropotkin is, megjegyezve ugyanakkor, hogy az írott forrásokból nem rajzolódik ki tömeges besenyő beköltözés.²⁸¹ Baranov ebben a folyamatban alapvetően a bizánci érdekek aktivizálódását látta, akik vissza akarták szerezni a 10. század második felében a teljes Krím fölötti uralmat.²⁸² Zukerman a magyarok elődeinek krími feltűnésével magyarázta ezt a jelenséget, mely kb. 860-as évek vége és 873 között mehetett végbe,²⁸³ bár ezt az elképzelést éles kritika érte²⁸⁴ és kérdéses, hogy mindez az akkorra már letelepedett lakosságot mennyiben érinthette. Az utóbbi években felmerült egy másik politikai ok is, nevezetesen a 930-as évek bizánci-kazár konfliktusa a Krímben.²⁸⁵

Összefoglalva a vizsgált korszak utolsó részében azt tapasztaljuk, hogy miként a 8. század utolsó harmadában a kora szaltovói övek bizánci jellege folyamatosan kicserélődött a klasszikus közép szaltovói variánsra — vagyis a bizánci hagyományoktól való elfordulás ment végbe — ez a folyamat megfigyelhető a Kelet-Európa más területeiről ismert 8–10. századi régészeti hagyatékban is.

²⁷⁷ Baranov 1990, 52; Pletněva 1991, 101.

²⁷⁸ Pletněva 1967, 49; Pletněva 1991, 104; Baranov 1990, 45; Ajbabin 1999, 189.

²⁷⁹ Babenčikov 1958, 96; Frondžulo 1968, 121. A. S. Baškurov mutatott rá e jelenség antiszejmikus összefüggéseire (Baškurov 1948, 373), így az utóbbi években ezt a jegyet már nem sorolja a kutatók többsége a régió szaltovói-kazár elemei közé (Soročan 2005, 450; Ćhaidze 2007, 11).

²⁸⁰ Jakobson 1964, 53; A fenti véleményhez A. V. Gadlo is csatlakozott (Gadlo 1994, 35), valamint M. A. Frondžulo (Frondžulo 1974, 145–146), és S. A. Pletněva (Pletněva 1976, 65; továbbá Makarova 1982, 99; Soročan 1995, 119–120).

²⁸¹ Kropotkin 1958, 217–218.

²⁸² Baranov 1993, 143. I. I. Lâpuškin egy nagyobb, bár nem teljesen világos politikai eseménnyel hozta összefüggésbe a keleti Krím népességének jelentős csökkenését a 10. század második felében (Lâpuškin 1958, 148).

²⁸³ Zukerman 1997, 91; Zukerman 1998, 676–677.

²⁸⁴ Majko 1999, 41; Moča 2004, 278.

²⁸⁵ Golb–Pricak 1997, 147–148; Majko 1999, 40–45; Majko 2005, 96–102; Ajbabin 1999, 222, 227; Naumneko 2001, 354; Ponomarev 2003, 273; Zin'ko–Ponomarev 2005, 417; Golenko–Džanov 2002, 78

További közvetlen bizánci befolyást fedezhetünk fel ugyanakkor a kelet-európai erdős és füves sztyeppe régiójának 9. századi erődeinek építészeti jellegében (pl. Sarkel). Ezek formai jellemzői a római táborokra, mint formai előzményekre nyúlnak vissza: az alaprajz elrendezése, a bástyák száma, a falhosszúságok és vastagságok arányai szintén a bizánci erődépítészet sajátosságainak felelnek meg. Az építőanyag és az alaprajz méretadatainál a bizánci metrikus rendszernek megfelelő (alapvető egységként az 1 bizánci láb = 0,3124 m) adatokkal találkozunk. A bizánci befolyást tehát jól ki tudjuk mutatni ezen sztyeppi erődök esetében, melyek közül a Sarkellel azonosított bal parti cimljanszki erődben közvetlenül Kherszonból származó kőfaragványokat is találtak. Bizánci-kazár összefogással a 9. század első felében egy összetett védelmi rendszer épült ki egyrészt a Don–Donyec-mentén, másrészt délen, a Kaukázus középső vidékén (a Humarinszkoe-gorogyiscse kővára), ahol a bizánci jelenlétet további leletek is bizonyítják. Feltehetően ezzel a folyamattal áll összefüggésben Kherszon thema megszervezése is. Mindez a Bizánci Birodalom részéről egyfajta előretolt védvonalat jelentett, másrészt feltehetően a 8. század végén igen erősen fellendülő kereskedelemben való minél aktívabb bizánci részvételt szolgálta.²⁸⁶

²⁸⁶ A kérdésről részletesen ld. Afanas'ev 2011.

5. Kitekintés és összehasonlítás: a késő-antik–korabizánci Szíria emléanyagának vizsgálata

A kutatócsoport tagjainak a bizánci régészeti kutatásba való bekapcsolódását tette lehetővé a PPKE BTK-val és a szíriai Damaszkuszi Régészeti Igazgatósággal együttműködésében, Major Balázs vezetésével folyó „*Syro-Hungarian Archaeological Mission*” keretei közé történő csatlakozás egy részprojekttel (*Power and Everyday Life in Late Antique Syria*). Az OTKA pályázat négy résztvevője (Bíró Ádám, Bollók Ádám, Csiky Gergely, Langó Péter) és a hozzájuk csatlakozó külsős szakemberek (Gabor Jácinta, Kovács Viktória, Merva Szabina, Rajnai Csilla, Schönleber Mónika, Schwartz Dávid) 2009-ben és 2010-ben egy-egy hónapot dolgoztak a Tartuszi Múzeumban és a Damaszkuszi Nemzeti Múzeumban. A szíriai munka célja a két múzeum gyűjteményében lévő, s a kutatócsoportunk rendelkezésére bocsájtott későóokori (4–7. századi) leletanyag leírása, fotózása és publikációra való előkészítése volt. A Tartuszi Múzeumban a lelőhely nélküli szórványként számon tartott, de többségükben (így a különféle ép üvegedények) mégis minden valószínűség szerint sírokból napvilágot látott emlékek (így továbbá pl. templomi használatú füstölők) mellett 2009-ben mintegy nyolc lelőhelyről származó 350 tárgy feldolgozására került sor. A nyolc ismert lelőhely közül négy településmaradvány (Blusin, Khirbat al-Libna, Khirbat al-Qurshiyya, Qarqafti), három temető (Madfan al-Niha, Madfan al-Qamsiyya, Madfan al-Shabubiyya) és egy hajólelet (Amrit) volt. 2010-ben ezt további három, a Tartusi Múzeumhoz tartozó temető (Majdalun al-Bustan, Sheikh Badr, Azar) és egy damaszkuszi hypogeum (Dummar) leletanyagának feldolgozásával tudtuk kiegészíteni (ez mintegy 450 újabb tárgy felvételét jelentette). A feldolgozott tárgyi anyag nagy részét a kor jellegzetes sírleletei (keresztek, érmek, üvegedények, mécsesek, edények, ruházati elemek, ékszerek, bullák, üvegcsüngők, gyöngysorok) teszik ki, a dumhari hypogeumból ugyanakkor textilmaradványok, faragott fa fésűk és faragott csont haj/ruhatűk is napvilágra kerültek.

Fa fésűk, csontból faragott madárfejes hajtűk és gyöngynyaklánc *Jebel Qasiun* lelőhelyről (4–6. század).

Bronz övcsat Jebel Qasiun, feliratos ezüst gyűrű Madfan al-Qamsiyya, valamint solidus és arany bulla Khirbat-Libna lelőhelyekről (4–7. század).

Külön említést érdemel, hogy lehetőségünk volt felvenni katalógusunkba a Tartusz melletti Amrit lelőhelyről (azaz Antarados egykori kikötőjéből²⁸⁷) előkerült, minden bizonnyal egy hajóelet részét képező 6. század közepi, prokonnészoszi márványból készült faragványokat (negyvennél több oszlopfő és talapzat, illetve egy komplett oszlop). A Szíriában eltöltött idő alatt a fent említett mintegy 1000 tárgy dokumentációja mellett lehetőségünk nyílt az ismert lelőhelyek többségének személyes vizsgálatára, többek között a fennmaradt sziklába vájt sírkamrák fotó- és rajzos dokumentációjának elkészítésére is. A részletes leírással és fotódokumentációval rendelkező tárgycsoportokról – nemzetközi együttműködésben – értékelő katalógus készül. Ennek előzetes munkálatairól a kutatócsoport tagjai több helyen is beszámoltak. A Madfan al-Shabubiyya lelőhelyről múzeumba került különösen jelentős karperecről Bollók Ádám adott hírt 2010-ben Oxfordban egy konferencián,²⁸⁸ az általunk vizsgált szíriai lelőhelyekről származó érmek meghatározását és elemzését végző Csiky Gergely pedig kutatásának tárgyát tágabb összefüggésekbe helyezve hosszabb tanulmányt készít a későókori anatóliai és balkáni éremkincsek összehasonlításának tanulságairól. A szíriai kutatások előzetes eredményeiről a résztvevők 2010. novemberében külön díszelőadások keretében számoltak be a MTA központi rendezvényén a tudomány napja

²⁸⁷ Arados és Tartus (az ókori Antarados) kapcsolatáról, illetve ókori történetéről röviden lásd Rey-Coquais 1974.

²⁸⁸ Á. Bollók, *Bridging boundaries through material culture: the case of a unique early Christian armband from Syria*. Előadás a “Being Byzantine: definitions, limits and realities” című konferencián Oxfordban, 2010. március 5-én.

alakalmából. Itt Bollók Ádám a későókori Szíria jelentőségét igyekezett egykori kontextusában bemutatni, Bíró Ádám a mécsesek, Csiky Gergely az érmek, Merva Szabina a sírkerámia, Schwarcz Dávid pedig a fémtárgyak ötvöstechnikai feldolgozásának előzetes eredményeit ismertette.²⁸⁹

A szíriai munkába történő bekapcsolódás különösen hasznosnak és szükségesnek bizonyult. Egyrészt ottani kutatásaink során egy olyan térség későókori emlékanyagának feltárására nyílt lehetőségünk, amely vidék – szemben az észak-szíriai mészkőmasszívum régóta különös figyelemben részesített,²⁹⁰ illetve a déli Hauran-vidék ugyancsak részletesen kutatott²⁹¹ bizánci emlékeivel – bizánci időszakáról a későbbi állandó megtelepedés miatt korábban alig tudtunk valamit. E meglehetősen hátrányos kutatási helyzetre jellemző, hogy a kutatócsoportunk által Tartus megyéből feldolgozott sírleletek nagyjából a felét jelentik az eddig a közép-szíriai régióból közlésre került bizánci síroknak.²⁹² Másrészt az elmúlt évtizedekben a Bizánc balkáni provinciái iránt felélénkült nemzetközi kutatás tanulságai²⁹³ ugyanis teljesen nyilvánvalóvá tették, hogy a bizánci anyagi kultúra változásának dinamikája egyáltalán nem érthető meg kizárólag a korábbi évtizedekben még egyértelműen jobban kutatótnak tartott balkáni emlékanyag alapján. Az összehasonlító kutatásokból egyértelművé vált, hogy a Balkán nagy területein (így különösen az Észak-Balkánon) a hagyományos antik városi kultúra a Kr. u. 3. századtól kezdve erőteljesen hanyatlott, a 6/7. századi összeomlásig így csak a legjelentősebb (főként a Balkán déli területein álló) városok tudták fenntartani korábbi prosperitásukat. Ezzel szemben a közel-keleti bizánci provinciák még a 7. században is virágzóak voltak, így a Balkánnal való összevetésük mindenképpen fontos szempontokat jelent a balkáni provinciák valós helyének kijelöléséhez. A szíriai kutatómunka, az ott fennmaradt emlékek megismerése így lehetővé tette a 6–11. századi Kárpát-medencei, illetve kelet-európai népek bizánci, illetve kelet-mediterrán kapcsolatainak mélyebb megértését. Az „északi barbárokhoz” eljutott kistárgyak viszonylag szűk – az északi népek által saját anyagi kultúrájuk keretei közé is beilleszthető – spektruma, ugyanakkor e tárgytipusoknak a teljes Bizánci Birodalmon belüli elterjedtsége megerősíti azt a kutatásban már többször hangsúlyozott konklúziót, miszerint a bizánci anyagi kultúra bizonyos szegmensei évszázadokon keresztül erőteljes hatást gyakoroltak a Birodalom északi határai mentén élő népekre, de egyben újonnan hangsúlyozza, hogy e befogadás nem az értelmetlen másolásban merült ki. Az északi népek ugyanis mindig csak azokat az elemeket emelték át a szomszédos népek tárgyi anyagából, amelyek saját anyagi – és elsősorban reprezentációs – kultúrájuk szempontjából is hasznosíthatók voltak. Ezt az „áttemelést” ráadásul gyakran sajátos átértelmezések is kísérték, amelynek során az új környezetben a más kultúrákból származó emlékek mind a forma, mind pedig a jelentés szintjén átalakul(hat)tak a befogadó közeg szükségleteinek megfelelően.²⁹⁴

²⁸⁹ Bíró Ádám, Bollók Ádám, Csiky Gergely, Langó Péter, Merva Szabina és Schwarcz Dávid előadásai a „Kalandozás Keleten, a középkor hajnalán – egy bizánci provincia mindennapjai. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének szíriai kutatásai (2009–2010)” című, a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából tartott konferencián (Budapest, 2010.11.08).

²⁹⁰ Ezek klasszikus feldolgozását lásd Tchalenko 1953–1958, Tchalenko 1979–1990. A legújabb eredményekbe betekintést nyújt Magness 2003.

²⁹¹ Dentzer 1985–1986, Clauss-Balty 2008.

²⁹² A szíriai bizánci emlékek kutatásáról átfogó, bár mára kissé meghaladott képet ad: Ruprechtsberger 1993.

²⁹³ A fentebbi fejezetekben bemutatott jelentős irodalom mellett álljon itt ennek bemutatására az egyik viszonylag friss összefoglalás: Curta 2006a. A balkáni bizánci kutatások állásáról – a Bizánccal foglalkozó régészeti kutatás kontextusában – néhány megjegyzésre magyarul lásd Bollók 2011.

²⁹⁴ Ezt a kettősséget kívántuk röviden bemutatni: Bollók–Takács 2012.

6. Az emlékanyag művészettörténeti értékelése

A pályázatban a kezdetektől kiemelt szerepet szántunk a vizsgálható emlékanyag művészeti értékelésének is. Különösen fontosnak tűnt ez azért, mert a magyar, de általában is a steppei (eredetű) népekkel foglalkozó régészeti kutatásban az utóbbi évekig igen elterjedtnek számított a különféle későókori és koraközépkori steppei népek sírjaiból napvilágra került, a művészettörténet kutató által egyértelműen az iparművészet tárgykörébe sorolt tárgyaknak a magasművészeti/képzőművészeti kutatás által alkalmazott módszerekkel történő vizsgálata.²⁹⁵ Ehhez járult, hogy sem az igen nagy esetszámú későavar, sem a szintén jelentős tömegű emléket felmutató magyar honfoglalás korának ornamentikája nem került szisztematikus feldolgozásra – a kutatók többsége általában csak egy-egy, az általa végzett vizsgálatok homlokterében álló emlék párhuzamainak bemutatására szorítkozott, így mindeddig nem volt átfogó képünk arról, hogy mely díszítőelemek léteznek egyáltalán az egyes korszakokban, az egyes formák milyen gyakran tűnnek fel, s milyen külső kapcsolatrendszerrel jellemezhetőek. A német kutatás ezt a munkát saját területén már az 1970-es évek második felében elvégezte,²⁹⁶ az avarok és a honfoglaló magyarok hagyatékának esetében pedig most készültek el ezen áttekintések.

A pályázat célkitűzései között szereplő, a 7–11. századi Kárpát-medencei és kelet-európai leletanyag elemzését feladatául vállaló művészettörténeti vizsgálatok elsősorban a 9–11. századi viszonyok jobb megismerését segítették elő, de előrelépések történtek az avar kori állapotok kutatása terén is. A 7. századi, azaz a kora- és közép avar lelethorizont mediterrán háttérének értékeléséhez jelentős hozzájárulást jelent Vida Tivadar 2008-as római előadása, amelyben a jellegzetes középvavar szalagfonat-ornamens későókori, keleti-mediterrán előzményeit deríti fel a szerző. Érvelése szerint a szalagfonat az egykorú bizánci típusú csatok sajátos 'barbár' adaptációja nyomán létrejött, zömmel geometrikus díszítésű álcsatokkal²⁹⁷ jellemezhető korai avar elit kört felváltó középvavar elit sajátos – vizuális önkifejezésére ugyancsak mediterrán-bizánci formakincset alkalmazó – öndefiníciójának megjelenítéseként értékelhető. Hasonló irányvonalat jelent a későavar ornamentika vizsgálatában Bálint Csanád nagylélegzetű monográfiája a nagyszentmiklósi kincsről,²⁹⁸ Falko Daim több új tanulmánya,²⁹⁹ illetve Szenthe Gergely doktori disszertációja.³⁰⁰ Mindhárman hangsúlyozzák, hogy a 8. századi Kárpát-medencei ornamentika legtöbb eleme mediterrán-bizánci előképekre vezethető vissza, ugyanakkor minden vizsgálható esetben megkísérlik felderíteni a mediterrán előkép Kárpát-medencébe kerülésének körülményeit, illetve azt a folyamatot, amelynek révén a befogadó közeg saját kulturális igényeinek megfelelően saját képére formálta a mediterrán formakincset. E problematika jobb megértéséhez kísérelt meg hozzájárulni Bollók Ádám a nagyszentmiklósi kincs szaszanida eredetű, illetve a kutatásban hosszú ideig annak tartott formai elemeinek vizsgálatával. Értelmezése szerint a szaszanida eredetüként meghatározható vizuális elemek nagy része (még a lóhátról hátrafelé nyilazó íjász alakja is) a 4–6. században már Bizáncban is ismertnek és alkalmazottnak számított, így habár végső eredetüket az említett – ill. még korábbi – közel-keleti művészet(ek)ből veszik, a Kárpát-medencébe már

²⁹⁵ E helyzetet a 10. századi tárgyi anyag vonatkozásában elemezte Bollók 2012.

²⁹⁶ Haseloff 1981.

²⁹⁷ Ezen álcsatos körre és a típus bizánci előképeire lásd Garam 2000.

²⁹⁸ Bálint 2004a, Bálint 2011.

²⁹⁹ Daim 2000, Daim 2010, Daim–Chameroy–Greiff–Patscher–Stadler–Tobias 2010.

³⁰⁰ Első eredményeire lásd Szenthe 2009, Bíró–Szenthe 2011.

minden bizonnyal a későrómai Kelet közvetítésével jutottak el.³⁰¹ E néhány avar kori esettanulmány mellett, tekintve, hogy Szenthe Gergely éppen a jelen OTKA pályázat megkezdésével párhuzamosan fogott bele a 8. századi növényi ornamentika osztályozásába, illetve értékelésébe, valamint napvilágot látott időközben Fancsalszky Gábor doktori disszertációja is,³⁰² kutatócsoportunk elsősorban a 7–11. század viszonylatában legfeldolgozatlanabb kérdéskörrel, a 9–11. századdal kezdett behatóbban foglalkozni. Bollók Ádám elkészült és védésre bocsátott doktori disszertációjában aprólékos elemzés alá vette a 9. század második- és harmadik harmadára helyezhető, a kelet-európai steppezónában, azon belül is elsősorban a Dneper-Dnester vidéken előkerült leletegyüttesek ornamenshordozó tárgyait,³⁰³ illetve ezzel párhuzamosan vizsgálat alá vonta a 10. századi Kárpát-medencei (magyar honfoglalás kori) hagyatékat is. E munka eredményeként elkészítette a két említett leletcsoport ornamenshordozó tárgyain fellelhető motívumkincs osztályozását, valamint az így meghatározott formák előképeinek vizsgálatára törekedett.³⁰⁴ Munkája során elkülönítette és leírta a 10. századból ismert növényi, florálgeometrikus, geometrikus és alakos motívumtípusokat, illetve az ezekből építkező mintafűzés-típusokat: I. növényi ornamensek: szabadon és spirálisban végződő félpalmetták, inda nélküli félpalmetták, mindkét végükön félpalmettában végződő indák, hasított palmetták, kehely-palmetták, közös- vagy iker-indaszárról, illetve félpalmettában végződő indaszárról induló hasított palmetták, összekapcsolt palmetták, három-, öt-, hét- és többlevelű palmetták, ún. szárnypalmetták, aszimmetrikus palmetták, palmettafa, folyamatos és megszakadó hullámzó indák; II. florálgeometrikus ornamensek: volutakelyhek, volutahorogpárok, rozetták; III. geometrikus ornamensek: futókutya, szalagfonat, körcikk, pontkör, pelta, swasztika, pikkelyminta, szív sor, hosszú szárú U-alakú motívum belső osztóvonallal, asztragaloszgyöngy, gyöngysor, gyöngy-és-borda; IV. állatalakok: valós és képzeletbeli négylábúak és madarak, valamint meghatározhatatlan állatok; V. emberalakok.³⁰⁵ A mintafűzést vizsgálva a növényi ornamensek felhasználásával építkező minták között a középpontos szimmetriára épülő egyszerű minták, a hálóminták, illetve az egymásból kinövő levelek alkotta tengelyesen szimmetrikus vagy aszimmetrikus minták elkülönítésével le lehetett írni az emlékanyag többségét, míg a geometrikus motívumokból építkező mintafűzésre a főként a kör és a rombusz alapon építkező tendencia mutatkozott jellemzőnek.³⁰⁶ Amint az egyes ornamensek és minták egyszerű felsorolása is mutatja, a Kárpát-medencei 10. századi ornamentika elemei az antik hagyományokon nyugvó későókori és koraközépkori művészetek motívumkincsének meghatározására az európai kutatás által kialakított fogalmakkal írhatók le, s azokkal – legalábbis formai szinten – erőteljes kapcsolatokat mutatnak. Ezt erősíti meg azok a formai párhuzamok is, amelyek a fent hivatkozott munkában az elemző katalógusban bemutatott motívumok és minták előképeiként kerültek ismertetésre. Ezeket vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a legtöbb, a 10. századi mesterek által felhasznált ornamens-és mintatípus a későókori, illetve koraközépkori mediterrán és közel-keleti (azaz a bizánci és a részben abból táplálkozó muszlim) művészetekben gyökerezik, majd onnan terjedt szét az északi területek felé.³⁰⁷ Az eredet kérdésének vizsgálata során azonban érdemes óvatosan

³⁰¹ Az egyes képtípusok részletes elemzését nyújtja Bálint 2004a, Bálint 2011. A fent bemutatott vizsgálatokat pedig lásd Bollók 2012a.

³⁰² Fancsalszky 2007.

³⁰³ A vizsgálat elsősorban a Komar 2008. és Türk 2010. által helyszíni kutatásaik nyomán releváns leletekként kiválasztott emlékanyagra koncentrált.

³⁰⁴ Bollók 2012.

³⁰⁵ Bollók 2012.

³⁰⁶ Bollók 2012.

³⁰⁷ Bollók 2012.

eljárni. Az eddigi elemzéseknek³⁰⁸ ugyanis bár sikerült körvonalazni azokat a térségeket, amelyekben a 10. századi Kárpát-medencére olyannyira jellemző, az antik palmetták koraközépkori derivátumait alkalmazó ún. „palmettás stílus” ugyancsak elterjedtnek számított a 9–11. században, a kérdéses leletanyagok kronológiai helyzete meglehetősen sok kérdést vet fel. A jelenleg ismert emléksanyag időrendi elemzése nyomán ugyanis leginkább arra a megállapításra lehet jutni, hogy a „palmettás stílus” jelen ismereteink szerint a 9. század utolsó harmadától kezdve terjedt el Délkelet- és Kelet-Európa tekintélyes részén. S habár a ma ismert kronológiai rendszerek alapján a terjedés dinamikája nem állapítható meg teljes bizonyossággal, a stílushoz sorolható emlékeken feltűnő, mediterrán-bizánci, illetve közel-keleti gyökerű ornamensanyag a forrásvidékek felől is tájékoztatást adhat.³⁰⁹ Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül e problémakör értékelés során az sem, hogy amint a 9–10. századi ornamenshordozó tárgycsoportok elemzése rámutatott, a felismerhető honfoglalás kori motívumok valóban a mediterrán körhöz tartoznak, mind mennyiségileg, mind minőségileg sokkal kevésbé variábilisak e 9–10. századi formák, mint a 8. századi Kárpát-medencei formakincs. Ugyancsak különbség mutatható ki a két időszak között abban a tekintetben is, hogy amíg a késő avar korban a bonyolult mediterrán formák feltűnése nehezen magyarázható közvetett kapcsolatokkal, addig a 10. században a Kárpát-medence és Bizánc között elhelyezkedő térségek és hatalmi központok (első sorban a bulgárok) minden bizonnyal „szűrőként” funkcionáltak, s a Kárpát-medencébe sok elem már csak rajtuk keresztül, mintegy áttételesen kerülhetett el.

A fenti módon elemzett ornamentális formák mellett, amint az a jelen projekt egyik kezdeti célkitűzéseként is megfogalmazódott, fontos lépések történtek a 10. századi emlékcsoport ikonográfiai és ikonológiai értékelése terén is. A legfontosabb eredmények három kiemelkedő jelentőségű 10. századi tárgy: a rakamazi hajfonatkorongpár és a tiszabezdédi tarsolylemez vizsgálata nyomán jelentkeztek. A kérdéses tárgyak részletes elemzése nyomán Bollók Ádám arra a következtetésre jutott, hogy a híres rakamazi korongokon látható jelenet – egy heraldikus pózban ábrázolt madár, csőrében leveles ággal, karmaiban két kisebb madárral – a formanyelv szintjén jól körülhatárolható mediterrán elemekből építkezik (talán az egyik korong készítője maga is a Balkán felől érkező vándorkézműves lehetett), míg az különféle formai elemek mögött egy – ma már egyértelműen meg nem határozható – sajátos Kárpát-medencei szellemi tartalom húzódik meg.³¹⁰ Az ugyancsak sokszor vizsgált tiszabezdédi lemez viszont az újabb kutatások szerint a bizánci vizuális elemek jelenléte mellett is inkább egy 9/10. századi Karoling kulturális környezetből származó mesternek köszönheti a létét, a rajta látható jelenet (egy növényi keretbe foglalt kereszt egyik oldalán egy szemmurvval, másik oldalán egy szárnyas egyszarvúval) pedig egy jellegzetes, de ritka keresztrefeszítés-képtípusként azonosítható.³¹¹ Ugyancsak érdekes eredményekre vezetett az ibrányi temető 197. sírjából előkerült állatlakos hajfonatkorongpárnak és körének az elemzése is. A korongokon feltűnő képtípusnak mind későókori gyökereit, mind pedig a Karoling kori fémművesség és a bizánci textilművesség emlékein feltűnő előképeit feltárták a vizsgálatok.³¹² A 10. századi helyzet bemutatása mellett fontos előrelépések történtek a 11. századi Kárpát-medencei faragott kőornamentika elemzése terén is. Takács Miklós több tanulmányban vizsgálta ezt a már hosszú ideje a viták keresztüzében álló problémát. Kutatásai eredményeképpen ma már igen nagy biztonsággal

³⁰⁸ Mesterházy 1997, Mesterházy 1998, Mesterházy 2005, Mesterházy 2006, Bollók 2006.

³⁰⁹ E vizsgálatokra lásd Bollók 2012.

³¹⁰ Bollók 2010. Bollók 2012.

³¹¹ Erre a lehetőségre röviden utalt Bollók 2010a, majd bővebb kifejtését adta Bollók 2012.

³¹² Bollók 2012.

kimondható, hogy a 11. századi magyarországi templomokból ismert jellegzetes, ornamentális díszű kőfaragvány-csoport egy sor korabeli templommal egyetemben erőteljes italo-bizánci hatásoknak köszönheti létét.³¹³ A korábban hivatkozott direkt dél-balkáni párhuzamok mellett Takács meggyőzően mutatott rá a kérdéses formák Velence-környéki és dalmáciai párhuzamaira. Ugyancsak ebbe az irányba mutatnak azon kutatásai is, amelyek a korszak egy jellegzetes templomcsoportjának alaprajzi elemzése révén helyezi új, egyértelműen az italo-bizánci régió felé mutató kontextusba a korai Magyar Királyság egyik templomépítészeti hagyományát.³¹⁴

A 10. századi Kárpát-medencei ornamentika és a néhány azonosítható ábrázolás részletes feldolgozása mellett komoly előrelépés történt a projekt munkálatai során a korszak ornamenshordozó tárgyai között jelentős szerepet játszó, sok esetben nyilvánvalóan a mediterrán-bizánci előképeket is hordozó, ám a Kárpát-medence talajtani viszonyainak következtében korunkra általában csak kis töredékek formájában maradt textíliák értékelése terén is. A kutatócsoport több tagja textilrestaurátorok bevonásával felgyűjtötte és értelmezte a 10–11. századi Kárpát-medencei régészeti hagyatékból ránk maradt selyem- és vászonmaradványok egy jelentős csoportját. E munka során meglepetést keltett a bizánci és/vagy muszlim selymekhez kapcsolható töredékek nagy száma és aránya, amely részleges magyarázattal szolgálhat a korszak Kárpát-medencéjében feltűnő mediterrán-bizánci művészeti formakincs terjedésének részleteire is.³¹⁵ Szintén feldolgozásra kerültek egy 10. századi bizánci selyemruha maradványai is, amelyek egy fonyódi honfoglalás kori temetkezésből láttak napvilágot. E lelet különös értéke, hogy előkerülés nyomán már nem pusztán kisméretű töredékek állnak a kutatás rendelkezésére, de egy korabeli felsőruházati elem szerkezeti darabjai is. A feldolgozás során a ruha deréktáji betoldását vizsgálva azt is megkockáztathatónak tartottuk kijelenteni, hogy az általunk vizsgált selyemtöredékek alapján egy egykor minden bizonnyal teljesen selyemből készített ruházati elemmel lehet számolni a fonyódi esetben; nem pedig csak egy vászonruhára felvarrt selyem díszítőcsíkokkal, amint azt a korábbi kutatás a legtöbb selyemtöredék alapján feltételezte. A ránk maradt elemek értelmezése során az is egyértelműen kiderült – köszönhetően a selyemruha töredékei közül előkerült selyemcérna-darabnak –, hogy a Kárpát-medencei magyarok közé nem csak feldolgozatlan selyemszövetek jutottak el, de kész ruhafélék is.³¹⁶ E megfigyelés talán ismét csak közelebb visz bennünket a 10. századi Kárpát-medencében megjelenő mediterrán-bizánci vizuális elemeket (motívumokat) hordozó közeg megértéséhez.

³¹³ Takács 2010.

³¹⁴ Takács 2011.

³¹⁵ Bollók–T. Knotik–Langó–Nagy–Türk 2009.

³¹⁶ Nagy–Bíró–Bollók–Költő–Langó–Türk 2009. A kérdést újabb szempontok bevonásával tárgyalta Á. Bollók, *From Byzantium to her Periphery and Back Again. New Archaeological Data on Middle Byzantine Clothing*. Előadás az „Ungarn und Byzanz” című konferencián Budapesten, 2011. május 26-án.

Bibliográfia

- Acara, M. 1997. *Bizans maden sanatında dini törenler sırasında kullanılan (litürjik) eserler*. Hacettepe Üniversitesi Doktora Tezi. Ankara.
- ADAM Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Red.: József Szentpéteri VAH XIII/1. Budapest 2002.
- Afanas'ev (Г. Е. Афанасьев) 2011. Кто же в действительности построил Левобережное Цимлянское городище? *RosArh* 2011/3, 108–119.
- Ahunbay, M. – Ahunbay, Z. 2000. Recent Work on Land Walls of Istanbul: Tower 2 to Tower 5. *DOP* 54, 227–239.
- Ajbabin – Gercen – Hrapunov (А. И. Айбабин – А. Г. Герцен – И. Н. Храпунов) 1993. Основные проблемы этнической истории Крыма. МАИЭТ. Вып. III. Симферополь.
- Ajbabin (А. И. Айбабин) 1999. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь.
- Ajbabin (А. И. Айбабин) 2003 *Памятники крымского варианта салтово-маяцкой культуры в Восточном Крыму и степи*. In: *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII вв.* Москва.
- Ajbabin, A. I. – Chajredinova, E. 2009. Das Gräberfeld beim Dorf Lučistoe. Ausgrabungen der Jahre 1977, 1982–84. Mainz.
- Ajbabin, A. I. 2012. *Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit*. Mainz.
- Albrecht, S. 2010. Warum tragen wir einen Gürtel? Der Gürtel der Byzantiner – Symbolik und Funktion. In: Daim - Drauschke 2010 1., 79–96.
- Alekseenko (Н. А. Апексеенко) 2005. Боспор в сфере интересов византийской администрации Таврики во второй половине X в. In: *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации и катастроф. Боспорские чтения. Вып. VI. Керчь*.
- Aleksić, M. 2010. Some typological features of Byzantine spatha. In: *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLVII*. 121–138.
- Allan, J. W. 1982. *Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period*. New York.
- Andersen, C. 1971. Einführung in die christliche Archäologie. Die Kirche in Ihrer Geschichte. Vol. 1. Göttingen.
- Antonaras, A. 2010. Early Christian and Byzantine Glass Vessels: Forms and Uses. In: Daim – Drauschke 2010. Vol. 3. 383–430.
- Antonova, V. 1981. *Šumenskata krepost – tvurdina prez vekovete*.
- Arbman, H. 1940. Birka I. Die Gräber. Tafel. Stockholm.
- Arbman, H. 1943. Birka I. Die Gräber. Text. Stockholm.
- Artamonov (М. И. Артамонов) 1962 *История хазар*. Москва–Ленинград.
- Artamonov (М. И. Артамонов) 2002. *История хазар*. Санкт-Петербург.
- Arthur, P. 2006. *Byzantine and Turkish Hierapolis (Pamukkale): an Archaeological Guide*. Istanbul.

- Asgari, N. 1994. Perinthos-Marmara Ereğlisi Araştırmaları II. XI Türk Tarihi Kongresi Ankara.
- Asutay-Effenberger, N. 2007. Die Landmauer von Konstantinopel-Istanbul, Berlin.
- Babenčikov (В. П. Бабенчиков) 1958. *Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепень. История и археология средневекового Крыма*. Москва.
- Bagnall, R. S. 2007. *Egypt in the Byzantine World*. Cambridge.
- Bakay K. 1978. Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung). *Studia Comitatus* 6.
- Baldini Lippolis, I. 1999. *L'oreficeria nell'imperio di Costantinopoli tra IV e VII secolo*. Bari.
- Baldini, I. 1991. Gli orecchini a corpo semilunato: classificazione tipologica. In: XXXVIII. corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina. Ravenna. 67–101.
- Bálint Cs. 1985. Zur Frage der byzantinischen Beziehungen im Fundmaterial Ungarns. *Archäologische Forschungen zwischen 1970 und 1984. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14. 209–223.
- Bálint Cs. 1989. Die Archäologie der Steppe. Wien – Köln.
- Bálint Cs. 1990. Régészeti jegyzetek a VI.–VII. századi avarok keleti kapcsolatairól. *SzMMÉ* VII. 87–121.
- Bálint Cs. 1991a. Südungarn im 10. Jahrhundert. *Studia Archaeologica* XI. Budapest.
- Bálint Cs. 1991b. Die spätaWARENZEITLICHE Siedlung von *Eperjes* (Kom. Csongrád). *VAH* 7, Budapest.
- Bálint Cs. 1992. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üç Tepe (Sow.Azerbajdzan) und der beschlagverzierten Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. In: *Awarenforschungen I.* (Hrg.: F. Daim). Wien. 309–496.
- Bálint Cs. 1993. Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: Müller-Wille, M. – Schneider, R. (Hrsg.): *Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen*. Sigmaringen, 195–273.
- Bálint Cs. 1995. Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. (Régészeti tanulmányok) *MÖT* 8. Szeged.
- Bálint Cs. 1996. A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. (The Archaeology of the Early central European Steppe and the Hungarians of the 9th and 10th Centuries.) *Magyar Tudomány* 103, 937–947.; 1041.
- Bálint Cs. 2000. Byzantinisches zur Herkunftsfrage des vielteiligen Gürtels. In: Bálint Cs. (szerk.), *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.-7. Jahrhundert*. *VAH* 10. Budapest – Napoli – Roma, 99–163.
- Bálint Cs. 2004a. A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. *Varia Archaeologica Hungarica* 16a.
- Bálint Cs. 2004b. A Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. Erdei Gy. – Nagy B. *Monumenta Historica Budapestinensia* XIV. Budapest. 37–41.

- Bálint Cs. 2005. Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: Romsics – Szegedy-Maszák (szerk.): *Mi a magyar?*, Budapest. 37–56.
- Bálint Cs. 2006. Az ethnosz a kora középkorban. *Századok* 140. 277–347.
- Bálint Cs. 2007: On „Orient-preference” in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians and Conquering Hungarians. In: *Millenium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.* 5/1. (Hrsg.: W. Brandes – A. Demandt – H. Krasser – H. Leppin – P. von Möllendorf) Berlin – New York, 545–562.
- Bálint Cs. 2011. *Der Schatz von Nagyszentmiklós*. VAH 16b. Budapest.
- Balogh Cs. – Köhegyi M. 2001. Fajsz környéki avar kori temetők II. Kora avar kori sírok Fajsz–Garadombon MFMÉ – StudArch 7, 333–363.
- Balogh Cs. 2004. Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája. —Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochronologie der Maskenbeschläge des Karpatenbeckens. MFMÉ – StudArch 10, 241–303.
- Bank, A. 1977. *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*. Leningrad.
- Baranov (И. А. Баранов) 1977. Ранние болгары в Крыму. Локальный вариант салтово-маяцкой культуры. Автореф. дис. канд. ист. наук. Киев.
- Baranov (И. А. Баранов) 1981. Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма. *Плиска-Преслав* 2, 57–71.
- Baranov (И. А. Баранов) 1988. Хазары и Херсонес в VIII в. In: *Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888–1988*. Тез. докл. Севастополь.
- Baranov (И. А. Баранов) 1989. *Грунтовые могильники второй половины VII–X в. в Крыму. Проблеми на прабългарската история и култура*. София.
- Baranov (И. А. Баранов) 1990. *Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)*. Киев.
- Baranov (И. А. Баранов) 1993. Административное устройство раннесредневекового Херсона. МАИЭТ Вып. III. Симферополь.
- Baranov (И. А. Баранов) 1994. Среднеднепровские элементы в культуре населения раннесредневековой Таврики. In: *Старожитность Руси-Украи*. Киев.
- Bardill, J. 1997. The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople: A Topographical Study. *AJA* 101, 67–95.
- Barnea, A. – Barnea, I. 1979. *Tropaeum Traiani*. București.
- Barnea, I. 1960. Contributions to Dobrudja History under Anastasius I. *Dacia* 4. 363–374.
- Barnea, I. 1972. Les villes de la Scythia Minor au cours des Ve siècle, *AIESEE, Bulletin*, 10. 2 143–177.
- Bărzu, L. – Harhoiu, R. 2008. Gepiden als Nachbarn der Langobarden und das Gräberfeld von Bratei. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte* 11 (Bonn 2008) 513–578.
- Baškírov 1948А. С. Башкиров: Антисейсизм древней архитектуры IV. Юг СССР. Калинин 1948.

- Bassett, S. 2004. *The Urban Image of Late Antique Constantinople*. Cambridge.
- Baum, W. – Winkler, D. W. 2003. *The Church of the East: A Concise History*. London.
- Bavant, B. 2007. Caričin Grad and the Changes in the Nature of Urbanism in the Central Balkans in the Sixth Century. In: Poulter, A. G. (ed.): *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*. (The Proceedings of the British Academy 141). London. 337–374.
- Belke, K. 2008. Communications: Roads and Bridges. in: Jeffreys, Elisabeth – Haldon, John – Cormack, Robin (eds.) *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford. 295–308.
- Bierbrauer, V. 2004. A Keszthely-kultúra és a késő római továbbélés kérdése Pannóniában (Kr. u. 5–8. század). *ArchÉrt* 129, 67–82.
- Biernacka-Lubańska, M. 1982. *The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace*. Warszawa.
- Biernacki, A. B. 1990. Remarks on the basilica and episcopal residence at *Novae*. *Balcanica* 2. 187–208.
- Bíró Cs. – Szenthe G. 2011. Öntéstechnikai vizsgálatok késő avar kori Bronztárgyakon (Sorozatok modellezése és sokszorosítása) (Investigations of Casting Techniques of Bronze Artefacts from the Late Avar Period [The Modelling and Production of Serial Pieces]). In: E. Tóth – I. Vida (eds), *Corolla museologica Tibor Kovács dedicata. RégFüz III.4*. Budapest. 155–173.
- Bollók Á. 2012a. The visual arts of the Sasanian Empire and the Nagyszentmiklós Treasure – a Non-Specialist's view. In: F. Daim (ed.), *Der Schatz von Sânnicolau Mare*. Mainz–Wien (nyomtatás alatt).
- Bollók Á. – Knotik M. T. – Langó P. – Nagy K. E. – Türk A. A. 2009. Textile Remnants in the Archaeological Heritage of the Carpathian Basin in the 10th–11th centuries, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 60, 147–221.
- Bollók Á. – Takács M. 2012. Byzanz und die Steppenvölker im frühmittelalterlichen Donaauraum. Goldene Spuren vielfältiger Widersprüche. In: *Das Goldene Byzanz und der Orient*. Ausstellungskatalog. Schallaburg. 171–179.
- Bollók Á. 2006. Lehetőségek a honfoglaló magyarság emlékanyagának művészeti értékelésében. (A karosi II/52-es sír készenléti íjtartó tegezének korongja.) (Möglichkeiten in der künstlerischen Wertung des landnahmezeitlichen Denkmaterials. [Die Scheibe des Bereitschafts-Bogenbehälters aus dem Grab II/52 von Karos.]) *Limes* 19. 62–84.
- Bollók Á. 2010. The Birds on the Braid Ornaments from Rakamaz: a View from the Mediterranean. In: Daim – Drauschke 2010. Vol. 3. 331–368.
- Bollók Á. 2010a. Pogányság és kereszténység között. A Kárpát-medence a magyar honfoglalás korában, in *Keresztény gyökerek és a boldog magyar élet*. Budapest. 39–57.
- Bollók Á. 2011. A bizánci állam régészeti kutatásáról. *Antik Tanulmányok* 55. 23–48.
- Bollók Á. 2012. Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. *Formatörténeti tanulmányok a honfoglalás kori díszítőművészethez* (Közöletlen PhD disszertáció kézírata. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba. [356 oldal főszöveg, 200 oldal melléklet, 140 oldal bibliográfia, 156 tábla].
- Bóna I. 1973. VII. századi avar települések és Árpád-kori falu Dunaújvárosban. *FontesArchHung*. Budapest.

- Bóna I. 1984. A népvándorlás és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely Gy. (Szerk.): Magyarország története tíz kötetben. I: Magyarország története. előzmények és magyar történet 1242-ig. 1. kötet. Budapest, 203–273.; 575–582.
- Bóna I. 1993. Langobard vallási élet. In: Bóna István – Cseh János – Nagy Margit – Tomka Péter – Tóth Ágnes: Hunok – gepidák – langobardok. Szeged. 132–134.
- Bóna I. 2000. A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest.
- Bowden, W. – Lavan, L. – Machado, C. 2004. *Recent Research on the Late Antique Countryside. Late Antique Archaeology* 2. Leiden – Boston.
- Bowersock, G. W. – Brown, P. – Grabar, O. 1999. *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*. Harvard.
- Boyd, S. A. – Mundell Mango, M. 1992. *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth Century Byzantium*. Dumbarton Oaks.
- Brandes, W. 1989. *Die byzantinische Stadt Kleinasien im 7. um 8. Jahrhundert*. Berlin.
- Brewer, C. 2005. The Status of the Jews in Roman Legislation: The Reign of Justinian 527–565 CE. *European Judaism* 38, 127–139.
- Brock, S. P. 1984. *Syriac Perspectives on Late Antiquity*. London.
- Browning, R. 2003. *Justinian and Theodora*. Gorgias Press
- Bühler, B. 2010. Is it Byzantine Metalwork or not? Evidence for Byzantine Craftmanship Outside the Byzantine Empire (6th to 9th Centuries AD). In: Daim – Drauschke 2010. 213–234.
- Bülow, G. v. 1995. Die Entwicklung des Siedlungsbildes von Iatrus in der Periode B/C. In: Iatrus-Krivina 1989, 29–53.
- Bülow, G. v. 2007. The Fort of Iatrus in Moesia Secunda: Observations on the Late Roman Defensive System on the Lower Danube (Fourth–Sixth Centuries AD). In: Poulter, A. G. (ed.): *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond. The Proceedings of the British Academy* 141. London. 459–478.
- Byzantium 2008. *Byzantium 330–1453*. Ed. by R. Cormack–M. Vassilaki. London.
- Byzanz 2001. *Byzanz – Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*. Hrsg. von C. Stiegemann. Mainz am Rhein.
- Byzanz 2004. *Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjähriger Kultur*. Hrsg. von L. Wamser. München.
- Byzanz 2010. *Byzanz: Pracht und Alltag*. Katalogbuch zur Ausstellung in Bonn. Bonn.
- Byzanz 2012. *Das goldene Byzanz und das Orient*. Katalog zur Ausstellung Schallaburg. Hrsg. F. Daim. Schallaburg.
- Cameron, A. – Herrin, J. 1984. *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai*. Leiden.
- Cameron, A. 1985. *Procopius and the Sixth Century*. London – New York, Routledge
- Cameron, A. 1993. *The Mediterranean World in Late Antiquity*. London – New York 1993.
- Caričin Grad 1984. Duval, N. – Popović, V. 1984. *Caričin Grad I*. Belgrade–Rome.

Caričin Grad 1990. B. Bavant – V. Kondić – J.-M. Spieser (ed.), *Caričin grad II*. Belgrade – Rome.

Caričin Grad 2010. N. Duval – V. Popović (ed.), *Caričin grad III*. Rome – Belgrade

Čhaidze (В. Н. Чхаидзе) 2005. Протоболгары на Таманском полуострове? In: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации, катастроф. VI Боспорские чтения. Керчь.

Čhaidze (В. Н. Чхаидзе) 2007. Хазарская Таматарха (Культурный слой Таманского городища VII–X вв.). Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва 2007.

Chajredinova, E. 2010. Byzantinische Elemente in der Frauentracht der Krimgoten im 7. Jahrhundert. In: Daim - Drauschke 2010, 59–94.

Charanis, P. 1959. Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century. DOP 13, 23–44.

Charanis, P. 1961. The *Armenians* in the Byzantine Empire. *Byzantinoslavica* 22, 196–240.

Charanis, P. 1972. Observations on the Demography of the Byzantine Empire. in: Studies on the Demography of the Byzantine Empire. London.

Cherf, J. W. 1984. Lime Mortar C14 Dating and the Late Roman Fortifications of Thermopylai. *AJA* 88, 594–598.

Christie, N. 2007. From the Danube to the Po: the Defence of Pannonia and Italy in the Fourth and Fifth centuries AD. In: The Transition to Late Antiquity. Proceedings of the British Academy Vol. 141. 547–578.

Clauss-Balty, P. 2008. Hauran III. L’habitat dans les campagnes de Syrie du Sud aux époques classique et médiéval. *BAH* 181. Paris

Condurachi, E. 1957. *Histria* a l’epoque du Bas-Empire d’apres les dernieres fouilles archeologiques. *Dacia* 1. 243–263.

Cormack, R. 2000. *Byzantine Art*. Oxford.

Ćorović-Ljubinković, M. 1970. Der Zusammenhang des Schmuckes des Nitra-Gebietes und Nordserbien im IX. Jahrhundert. *Slovenská Archaeologica* 18, 113–117.

Crawford, J. S. 1990. *The Byzantine Shops at Sardis*. Harvard.

Croke, B. – Crow, J. 1983. Procopius and Dara. *JRS* 73, 143–159.

Crow, J. - Ricci, A. 1997. Investigating the hinterland of Constantinople: interim report on the Anastasian Long Wall. *JRA* 10, 253–288.

Crow, J. 1995. The Long Walls of Thrace. In: Mango, Cyril – Dagron, Gilbert (ed.): Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Symposium of Byzantine Studies. Oxford, 109–124.

Crow, J. 2001. Fortifications and urbanism in late antiquity: Thessaloniki and other eastern cities. In: Lavan, Luke (ed.): Recent research in Late-Antique Urbanism. *Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series Number 42*. Portsmouth, Rhode Island, 89–105.

Crow, J. 2007 a. The Infrastructure of a Great City: Earth, Walls and Water in Late Antique Constantinople. In: Lavan, Luke – Zanini, Enrico – Sarantis, Alexander (eds.) *Technology in Transition A.D. 300–650. Late Antique Archaeology Vol. 4*. 2006. Leiden – Boston, 251–285.

- Crow, J. 2007 b. Amida and Tropaeum Traiani: a Comparison of Late Antique Fortress Cities on the Lower Danube and Mesopotamia. In: Poulter, A. G. (ed.): *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond. The Proceedings of the British Academy* 141. London, 435–455.
- Cruikshank Dodd, E. 1961. *Byzantine Silver Stamps*. Dumbarton Oaks.
- Curta, F. – Gândilă, A. 2011. Too Much Typology, Too Little History: A Critical Approach to the Classification and Interpretation of Cast Fibulae with Bent Stem. *Archaeologia Bulgarica* XV. 3, 51–81.
- Curta, F. 2001 a. *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, C. 500-700*. Cambridge.
- Curta, F. 2001 b. Limes and Cross: the Religious Dimension of the Sixth Century Danube Frontier of the Early Byzantine Empire. *Starinar* 51, 45–70.
- Curta, F. 2004. Werner's class I H of „Slavic” bow fibulae revisited. *Archaeologia Bulgarica* 8, 59–78.
- Curta, F. 2005 a. Female dress and „Slavic” bow fibulae in Greece. *Hesperia* 74, 101–146.
- Curta, F. 2005 b. Before Cyril and Methodius: Christianity and barbarians beyond the sixth- and seventh-century Danube frontier. In: Curta, Florin (ed.) *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. 181–212.
- Curta, F. 2006 a. Slavic Bow Fibulae? Werner's Class I D Revisited. *ActaArchHung* 57, 423–474.
- Curta, F. 2006 b. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*. Cambridge–New York.
- Curta, F. 2011. New Remarks on Christianity beyond the 6th and early 7th century frontier of the Roman Empire. In: Heinrich-Tamáska (Hrsg.): *Keszthely–Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense* 2. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf., 303–321.
- Csallány D. 1939. Kora-avarkori sírleletek. *FolArch* 1-2., 121–155.
- Csallány D. 1954. A bizánci fémművesség emlékei I. *Antik Tanulmányok* I., 101–128.
- Csallány D. 1956. Pamjatniki vizantijskogo metalloobravatujuščego iskusstvo. *ActaArchHung* 4, 261–290.
- Csallány D. 1957. A bizánci fémművesség emlékei II. *Antik Tanulmányok* IV, 250–274.
- Csallány D. 1962. Byzantinische Schnallen und Gürtelbeschläge mit Maskenmuster. *Acta Antiqua* 10. 55–77.
- Csedreki L. – Kustár R. – Langó P. 2012. Honfoglalás kori ezüst veretek vizsgálata mikro-PIXE módszerrel In: Kreiter A. – Pető Á. – Tugya B. (Szerk.): *Környezet – Ember – Kultúra: Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde*. Budapest, 271 – 278.
- Csikó G. 2007. A kora avar kori lándzsák tipológiája. *ArchÉrt* 132, 305–323.
- Csikó G. 2009. Az avar kori szűrő- és vágófegyverek. Osztályozás – tipológia – kronológia – technológia. Doktori disszertáció, ELTE Budapest (kézirat)
- Csikó G. 2010. Sabli avarskogo perioda v Karpatskoj kotlovine: voprosy tipohronologii. In: Kočkina, A. F. – Kuznecova, L. V. – Stašenko, D. A. (red.): *Kul'tury evrazijskih stepej*

vtoroj poloviny I tysjačeletija n. E. (voprosy mežetničeskikh kontaktov i mežkul'turnogo vzaimodejstvija. Samara, 207–216.

Daim, F. – Chameroy, J. – Greiff, S. – Patscher, S. – Stadler, P. – Tobias B. 2010. Kaiser, Vögel, Rankenwerk. Byzantinischer Gürteldekoration des 8. Jahrhunderts und ein Neufund aus Südungarn. In: Daim – Drauschke 2010. Vol. 3. 277–330.

Daim, F. – Drauschke, J. 2010. *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter* (Monogr. RGZM 84). Mainz.

Daim, F. – Ladstätter, S. 2011. *Ephesos in byzantinischer Zeit*. Regensburg.

Daim, F. 2000. „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: F. Daim (ed.), Die Awaren am Rande der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck. 77–204.

Daim, F. 2002. Pilgeramulette und Frauenschmuck. Zu den Scheibenfibeln der frühen Keszthely-Kultur. *Zalai Múzeum* 11, 113–124.

Daim, F. 2003. Avars and Avar Archaeology. An Introduction. In: H.-W. Goetz – J. Jarnut – W. Pohl ed. *Regna et Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. The Transformation of the Roman World* 13 (Leiden – Boston 2003).

Daim, F. 2010. Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts. In: Adams, N. – Entwistle, C. (eds), *Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery*. British Museum Research Publication 178. London. 61–71.

Darkó J. 1935. Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins I. *Byzantion* 10, 443–469.

Darkó J. 1937. Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins II. *Byzantion* 12, 119–147.

Davidson, H. E. 1962. *The Sword in Anglo-Saxon England*. (második javított kiadás: 1994). Woodbridge.

Davidson-Weinberg, G. 1974. A wandering soldier's grave in Corinth. *Hesperia* 43, 512–521.

Dawson, T. 2007. 'Fit for the task': equipment sizes and the transmission of military lore, sixth to tenth centuries. In: *Byzantine and Modern Greek Studies* 31/1. 1–12.

Demetrios J. 1964. Paganism and the State in the Age of *Justinian*. *Catholic Historical Review* 50, 372–380.

Dentzer, J.-M. 1985–1986. Hauran I. Recherches archéologiques sur la Syrie du Sud à l'époque hellénistique et romaine, vols. I–II. BAH 124. Paris

Dienes I. 1964. Honfoglalás kori tarsolyainkról. (Les aumônières hongroises de l'époque de la conquête.) *Folia Archaeologica* 16, 79–112.

Dienes I. 1965. A honfoglaló magyarok. In: Nagy I. Gy. (Szerk.): *Orosháza története és néprajza*. Orosháza, 136–174.

Dienes I. 1972. *A honfoglaló magyarok*. Budapest.

Dirimtekin, F. 1953. *Fetihden önce Marmara surlari*. Istanbul.

- Dirimtekin, F. 1956. Fetihden önce Halic surlari. Istanbul.
- Dirimtekin, Feridun: The walls of Midye. Ayasofya Müzesi Yilligi 5. 1963, 51-61.
- Dodge, H. – Ward-Perkins, J. B. 1992. *Marble in Antiquity: Collected Papers of J. B. Ward-Perkins*. London.
- Dončeva-Petrkova L. 1999. *Odărcei. Selište ot Părvoto bălgarsko carstvo*. Tom 1. Sofia.
- Downey, G. 1939. Procopius on Antioch: A Study of Method in the De Aedificiis. *Byzantion* 14. 361-379.
- Downey, G. 1950. Justinian as a Builder. *Art Bulletin* 22, 262-266.
- Döhle, B. 1995. Die Siedlungsperiode A in Iatrus. In: Iatrus-Krivina 1989, 9-28.
- Drauschke, J. 2008. Zur Herkunft und Vermittlung „byzantinischer Importe“ der Merowingerzeit in Nordwesteuropa. In: *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen*. Hrsg. von S. Brather. Ergänzungsband zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band 57. Berlin-New York. 367–423.
- Drauschke, J. 2010. Halbmondförmige Goldohrringe aus bajuwarischen Frauengräbern – Überlegungen zu Parallelen und Provenienz. In: Daim - Drauschke 2010, 175–188.
- Drauschke, J. 2011. *Zwischen Handel und Geschenk. Studien zur Distribution von Objekten aus dem Orient, aus Byzanz und aus Mitteleuropa im östlichen Merowingerreich*. Rahden/Westf.
- Drechsler-Bižić, R. – Simoni, K. 1979/1980. Uvodna riječ. *VAMZ* 3. Ser, 12-13, IX – X
- Dunn, A. 1994. The Transition from Polis to Kastron in the Balkans (III-VII. cc.): General and Regional Perspectives. *Byzantine and Modern Greek Studies* 18. 60–80.
- Eger, C. 2010 a. Byzantinische Gürtelschnallen aus Nordafrika – Ein typologischer Überblick. *Ephemeris Napocensis* 20, 129–168.
- Eger, C. 2010 b. Byzantine Dress Accessories in North Africa: Koiné and Regionality. In: Entwistle, Chris – Adams, Noel (eds.), *Intelligible beauty*. London. 133-145.
- Erdélyi I. 1982. *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*. Budapest
- Evans, J. A. 1996. *The age of Justinian: the circumstances of imperial power*. London
- Evans, J. A. 2005. *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*. Greenwood Press
- Fancsalszky G. 2007. Állat- és emberábrázolások a késő avar kori öntött bronz vereteken (Tier- und Menschendarstellungen auf den spätawarenzeitlichen gegossenen bronzenen Gürtelbeschlagen). Budapest.
- Fiedler, U. 1994. Die Gürtelbesatzstücke von Akalan, ihre Funktion und kulturelle Stellung. *Izvestija na arheologičeskaja Institut* 38, 31–47.
- Fodor I. 1996. *Őseink nyomában*. Budapest.
- Fodor I. 2003. A honfoglaló magyarok hiedelemvilága és művészete. In: Visy Zs. (Szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest. 333–337.
- Foss, C. – Winfield, D. 1986: *Byzantine Fortifications: An Introduction*. Pretoria.
- Foss, C. 1975. Persians in Asia Minor and the End of Antiquity. *English Historical Review* XL. 721-747.

- Foss, C. 1976. *Byzantine and Turkish Sardis*. Harvard.
- Foss, C. 1979. *Ephesus after Antiquity*. Cambridge.
- Freedden, U.v. 1991. Awarische Funde in Süddeutschland? JRGZM 38, 593-627.
- Frend, W.H.C. 1972. *The Rise of the Monophysite Movement*. Cambridge.
- Fronďžulo (М. А. Фронджуло) 1968. *О раннесредневековом ремесленном производстве в юго-восточном Крыму. Археологические исследования средневекового Крыма*. Киев.
- Fronďžulo (М. А. Фронджуло) 1974. Раскопки в Судакe. In: *Феодальная Таврика*. Киев.
- Fronďžulo (М. А. Фронджуло) 1975. Пам'ятки Південно-Східного Криму. In: *Археологія УРСР*. Київ.
- Gadlo (А. В. Гадло) 1968. Раннесредневековое селище на берегу Керченского пролива. КСИА Вып. 113.
- Gadlo (А. В. Гадло) 1980. *К истории Восточной Таврики VIII–X вв. Античные традиции и византийские реалии*. Свердловск.
- Gadlo (А. В. Гадло) 1991. Византийские свидетельства о Зихской епархии как источник по истории Северо-Восточного Причерноморья. In: *Из истории Византии и византиноведения*. Ленинград.
- Gadlo (А. В. Гадло) 1994. *Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.* Санкт-Петербург.
- Gaitzsch, W. 2005. *Eisenfunde aus Pergamon. Geräte, Werkzeuge und Waffen*. Pergamonische Forschungen 14. Berlin – New York.
- Gajdukevič (В. Ф. Гайдукевич) 1952. Раскопки Тиритаки в 1935–1940 гг. МИА № 25. Москва.
- Garam É. 1980. VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. *FolArch* 31, 157–174.
- Garam É. 1989. Über das awarenzeitliche goldene Agraffenpaar von Dunapataj. *FolArch* 40, 137–153.
- Garam É. 1990. Bizánci típusú csüngő préselőmintája Tiszafüredről. *FolArch* 41, 73–86.
- Garam É. 1991. Über Halskette, Halsschmücke mit Anhängern und Juwelenkragen byzantinischer Ursprung aus der Awarenzeit. *ActaArchHung* 43, 151–179.
- Garam É. 1993 a. Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici – Series Archaeologica I*.
- Garam É. 1993 b. Die awarenzeitlichen Scheibenfibel. *CommArchHung.*, 99–134.
- Garam É. 1996. Byzantinische Elemente in awarischen Fundgut. In: Bialeková, Darina – Zábojník, Jozef (Hrsg.): *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhunderts*. Bratislava, 99–105.
- Garam É. 1999/2000. Gürtelverzierungen byzantinischen Typs im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 51, 379–391.

- Garam É. 2000. Kontakte zwischen den byzantinischen Schnallen und den goldenen Pseudoschnallen der Awaren. In: Cs. Bálint (ed.), Kontakte zwischen Iran, byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert. VAH 10. Budapest. 209–215.
- Garam É. 2001. *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest.
- Garlan, Y. 1974. *Recherches de poliorcétique greque*. Paris.
- Gáspár D. 2002. Donatio Iustiniani. Zalai Múzeum 11. Kereszténység Pannóniában az első évezredben. 79–83.
- Gavrituhin, I. O. – Oblomskij, A. M. 1996. Gaponovskij klad i ego kul'turno-istoričeskij kontekst. Ranneslavjanskij mir 3. Moskva.
- Gavrituhin, I. O. 1994. Prjažki s korobčatoj petlej na jugo-vostoke Evropy. MAIET 4. 201–214.
- Gill, M. A. V. 2002: Amorium Reports I. Finds: The Glass (1987-1997). BAR 1070. Oxford.
- Gjuselev, V. 1966. Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. *Byzantinobulgarica* 2, 15–39.
- Glaser, F. 2002. Die Bildmotive der Scheibenfibeln aus Keszthely. Zalai Múzeum 11, 145–152.
- Golb–Pricak (Н. Голб – О. Прицак) 1997. *Хазаро-еврейские документы X века*. Иерусалим.
- Golenko (В. К. Голенко) 1994. Работы Южнобоспорской археологической экспедиции In: Археологические исследования в Крыму. 1993 год. Симферополь.
- Golenko–Džanov (В. К. Голенко – А. В. Джанов) 2002. Раннесредневековое поселение на южном склоне г. Опук. In: Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины. Мат. науч. конф. Киев–Судак.
- Gombos A. F. 1937. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenditum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCI*, Budapest.
- Gomolka-Fuchs, G. 1995. Die Kleinfunde und ihre Aussagen zur Bevölkerung von Iatrus. In: Iatrus-Krivina 1989, 81-105.
- Gomolka-Fuchs, G. 2000. Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Ruse, Bulgarien. *Eurasia Antiqua* 8, 493–514.
- Göbl, R. – Róna-Tas A. 1995. *Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. Eine paläographische Dokumentation*. Wien.
- Grač (Н. Л. Грач) 1999 Некрополь Нимфея. Санкт-Петербург, 1999.
- Granville Baker, A. 1910. *The Walls of Constantinople*. London.
- Gregory, T. E. 2005. *A History of Byzantium*. Oxford, Blackwell.
- Grotowski, P. Ł. 2010. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261). The Medieval Mediterranean – Peoples, Economies and Cultures 400–1500, Vol. 87. Leiden – Boston.
- Hajnal Zs. 2003. Mécsesek a kölked–feketekapui avar telepről. *ArchÉrt* 128, 177–209.

- Hajnal Zs. 2005. Késő antik jellegű kerámia a Kölked–feketekapui avar telepről. *CommArchHung.* 437–480.
- Hampel J. 1900. A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútfoi. A honfoglalás ezredéves emlékére. Szerk. Pauler Gy.–Szilágyi S. Budapest. 507–830.
- Harhoiu, R. 1999-2001. Quellenlage und Forschungsstand der Frühgeschichte Siebnbürgens im 6.-7. Jahrhundert. *Dacia* 43-45, 130-131.
- Haseloff, G. 1981. *Die germanische Tierornamentik in der Völkerwanderungszeit: Studien zur Salins Stil I*, Bd. 1–3. Berlin.
- Hautumn, W. 1981. *Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit*. Fulda.
- Heather, P. 2007. Goths in the Roman Balkans c. 300–500. In: Poulter, A. G. (ed.): *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond. The Proceedings of the British Academy* 141. London 2007.163–190.
- Heinrich-Tamáská O. 2010. Sakral- oder Profanbauten? Zur Funktion und Datierung der Kirchen von Keszthely-Fenékpuszta (Komitat Zala, Ungarn. In: Krohn, N. (Hrsg.): *Kirchenarchäologie heute. Fragestellungen – Methoden – Ergebnisse*. Veröff. Alemannisches Inst. 76. Darmstadt, 91–112.
- Heinrich-Tamáská O. 2011. *Keszthely–Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf.
- Hendy, M. F. 1985. *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450*. Cambridge.
- Henning, J. 2007. *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska and the Balkans*. Berlin.
- Herold H. 2004. *Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. I. VAH 14*. Budapest.
- Herz, N. – Waelkens, M. 1988. *Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade*. (NATO ASI Series. Series E: Applied Sciences Vol. 153). Dordrecht.
- Hessen, O. v. 1971. *Primo contributo alla archeologia longobarda in Toscana*. Firenze
- Hobbs, R. 2006. *Late Roman Precious Metal Deposits, c. AD 200-700: changes over time and space*. Archeopress.
- Hoffmann, E. R. 2007. *Late Antique and Medieval Art of the Mediterranean World*. Blackwell.
- Hóman B. 1916. *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest.
- Horedt, K. 1985. Das Fortleben der Gepiden in der frühen Awarenzeit. *Germania* 63, 164–168.
- Howard-Johnston, J. D. 1995. The Siege of Constantinople in 626. In: Mango, Cyril – Dagron, Gilbert (ed.): *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Symposium of Byzantine Studies*, Oxford, Variorum.
- Hoxhaj, E. 2001. Die frühchristliche dardanische Stadt Ulpiana und ihr Verhältnis zu Rom. *Südost-Forsch.* 59-60, 1–13.

- Hoyland, R. G. – Gilmour, B. 2006. *Medieval islamic Swords and Swordmaking*. Kindi's treatise „On swords and their kinds” (edition, translation and commentary). Oxford.
- Iatrus-Krivina 1989. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Band V. Studien zur Geschichte des Kastells Iatrus (Forschungsstand 1989). Mit Beiträgen von L. Bartosiewicz, B. Böttger, G. v. Bülow, A. M. Choyke, B. Döhle, G. Gomolka-Fuchs, E. Schönert-Geiß und D. Stančev. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 17. Akademie Verlag. Berlin.
- Irmscher, J. 1977: Justinian als Bauherr in der Sicht der Literatur seiner Epoche. *Klio* 59, 225-229.
- Iverson, E. A. 1996. Burial and Urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth (c. AD 400-700). In: Christie, Neil – Loseby, Simon T: (eds.): *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, 99–125.
- Iverson, E. A. 2007. Amorium in the Byzantine Dark Ages (Seventh to Ninth Centuries). In: Henning 2007, 25–59.
- Jacoby, D. 2008. Silk Production. in: Jeffreys, Elisabeth – Haldon, John – Cormack, Robin (eds.) *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford, 421–428.
- Jakobson (А Л. Якобсон) 1958. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма МИА № 85.
- Jakobson (А Л. Якобсон) 1964. *Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры*. Москва.
- Jakobson (А Л. Якобсон) 1973b. А Л. Якобсон: Культура и этнос раннесредневековых селищ Таврики АДСВ. X. Свердловск.
- Jakobson (А Л. Якобсон) 1973a. *Крым в средние века*. Москва.
- Jelovina, D. 1987. Zdenko Vinski, uz 75. godišnjicu života i 50. godišnjicu rada u struci. *SHP*, 3. Ser. 17, 9-11.
- Johnson, S. 1985. *Late Roman Fortifications*. London
- Johnson, S. F. 2006. *Greek Literature in Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism*. Ashgate.
- Johnson, S. F. 2012. *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, Oxford.
- Jørgensen, L 1992. Archaeological Analysis of Lombard Graves in Italy. *Arkeologiske skrifter*. Copenhagen, 94–117.
- Jørgensen, L. 1991. Castel Trosino and Nocera Umbra. *Acta Archaeologica* 62, 1–58.
- Kádár Z. 1995. Die Menasampulle von Szombathely (Steinamanger, Ungarn) in Beziehung zu anderen frühchristlichen Pilgerandenken. In: Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie. 886–888.
- Kaldellis, A. 2007. *Hellenism in Byzantium: The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*. Cambridge.
- Karagiorgou, O. 2001. The Late Roman 2 amphora: a container for the military annona on the Danubian border?, in: Kingsley, S. – Decker, M. (eds.): *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*. Oxford, 129–166.

- Karagiorgou, O. 2009. Mapping Trade by the Amphora. In: Mundell Mango, Marlia (ed.) *Byzantine Trade, 4th – 12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies. St. John's College, University of Oxford, March 2004.* Oxford, 37–58.
- Karaman, L. 1930. *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umetničke crtice o starohrvatskim spomenicima.* Zagreb.
- Kardaras, G. 2005. The Episode of Bousas (586/7) and the Use of Siege Engines by the Avars. *ByzSlav* 63, 53–65.
- Karlsson, L. 1995. Form and function: a perfect city wall. *Cornucopia* 11.7, 43–45.
- Karnapp, W. 1968. Die Stadtmauer von Resafa in Syrien. *Archäologischer Anzeiger* 83. 307–343.
- Karnapp, W. 1976. *Die Stadtmauer von Resafa in Syrien.* de Gruyter, Berlin
- Kazanski, M. – Mastikova, A. 2007. *Tsibilium II. La nécropole apside de Tsibilium. Étude du site.* Archeopress.
- Keim, St. 2007. *Kontakte zwischen dem alamannisch-bajuwarischen Raum und dem langobardenzeitlichen Italien.* Internationale Archäologie 98 (Rahden/Westf. 2007)
- Kennedy, H. 1985. From Polis to Madina: Urban Change in Late Antique and Early Islamic Syria. *Past and Present* 106, 3–27.
- Khrushkova, L. G. 2007. The Spread of Christianity in the Eastern Black Sea Littoral (Written and Archaeological Sources). *Ancient West & East* 6, 177–219.
- Kiss A. 1966. Pannonia római kori lakossága népvándorláskori helybenmaradásának kérdéséhez. *JPMÉ* 10, 81–123.
- Kiss A. 1968. A Keszthely-kultúra helye a pannoniai római kontinuitás kérdésében. *ArchÉrt* 95, 93–101.
- Kiss A. 1983. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. (Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya (Ungarn)). Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest.
- Kiss A. 1987. Frühmittelalterliche byzantinische Schwerter im Karpatenbecken. In: *Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae* 39, 193–210.
- Kiss A. 1992. Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: Daim, F. (Hrsg.): *Awarenforschungen I. Studien zur Archäologie der Awaren* 4. Wien, 35–134.
- Kiss A. 1996. *Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kölked–Feketekapu A.* Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck.
- Kiss A. 1999/2000. Die Frage des Weiterlebens der Gepiden. Neue Entwicklung nach dem Abschluss des Manuskripts (1992) der 'Monographie Kölked–Feketekapu A. *ActaArchHung* 51, 359–365.
- Kóbor B. 2004. A Mindszent, Koszorús-dűlő lelőhely 2. és 3. sírjában feltárt ezüsttárgyak anyagvizsgálata. *Appendix Studia Archaeologica* 10, 454–456.
- Kocabaş, U. 2008. *Old Ships of the New Gate. Yenikapi Shipwrecks I.* Istanbul.

- Koch, G. 2000. Byzantinische Malerei. Reichert.
- Kolb, A. 2001. *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*. Klio. Beihefte N.F. Bd. 2. Berlin.
- Kolias, T. 1988. *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*. Byzantina Vindobonensia XVII. Wien.
- Kollwitz, J. - Wirth, W. - Karnapp, W. 1958/59. Die Grabungen in Resafa Herbst 1954 und 1956. *Les Annales archéologiques de Syrie* 8/9. 22-54.
- Kollwitz, J. - Wirth, W. - Karnapp, W. 1964. Die Grabungen in Resafa. 3. Vorbericht. *Les Annales archéologiques de Syrie* 14. 75-108.
- Kollwitz, J. 1954. Die Grabungen in Resafa 1952, *Archäologischer Anzeiger* 119-138.
- Kollwitz, J. 1954/55. Die Grabungen in Resafa Herbst 1952 (mit einer Baubeschreibung von Wolfgang Müller-Wiener). *Les Annales archéologiques de Syrie* 4/5 77-88.
- Kollwitz, J. 1957. Die Grabungen in Resafa Herbst 1954 und Herbst 1956. *Archäologischer Anzeiger* 64-109.
- Kollwitz, J. 1959. Die Grabung in Resafa, in: *Neue deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient*. Berlin. 45-70.
- Kollwitz, J. 1963. Die Grabungen in Resafa Frühjahr 1959 und Herbst 1961. *Archäologischer Anzeiger* 328-360.
- Komar, A. 2008. Kočevniki vostočnoj Ėvropy VI–IX vv, in *Tûrkskoe nasledie Ėvrazii VI–IX vv*. Astana. 191–216.
- Kondić, V. – Popović, V. 1977. *Caričin Grad. Site fortifié dans l'Illyricum byzantin*. Belgrade.
- Kovács L. 1989. Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. /*FontesArchHung*/ Budapest.
- Kovács L. 1996. Ami a zsákmányból megmaradt. In: Veszprémy L. (Szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest. 109–127.
- Kovács L. 2012. A magyar kalandozások zsákmányáról. Budapest.
- Kovrig I. 1955a. Adatok az avar megszállás kérdéséhez. *ArchÉrt* 82, 30–44.
- Kovrig I. 1955b. Contributions au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars. *ActaArchHung* 6, 163–192.
- Kovrig I. 1958. Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez. *ArchÉrt* 85, 66–74.
- Kovrig I. 1960. Újabb kutatások a keszthelyi avarkori temetőben. *ArchÉrt* 87, 136–168.
- Költő L. 1990. A Balatonszemes, Landler Jenő utcai honfoglalás kori lovas sír. In: Szemes. *Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről*. Balatonszemes. 85–101
- Krasil'nikov (К. И. Красильников) 1981. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья. *СА* 4. 110–125.
- Krautheimer, R. 1992. *Early Christian and Byzantine Architecture*. Yale.
- Krischen, F. 1938. *Die Landmauer von Konstantinopel. Teil I*, Berlin.

- Kristó Gy. 1995. *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged.
- Kristó Gy. 1996. *Honfoglalás és társadalom*. Budapest.
- Kristó Gy. 1997. Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: Kovacsics J. (szerk.), *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest. 35–65.
- Kropotkin (B. B. Кропоткин) 1958. Из истории средневекового Крыма.
- Kurnatowska, Z. 1980. Rola strefy naddunajskiej w formowaniu się kultury słowiańskiej VIII–IX wieku. In: B. Dostál – J. Vignatiová (ed.): *Slovan 6.–10. století*. Brno. 155–167.
- Kuzmanov, G. 1985. Rannovizantijska keramika ot Trakija i Dakija (IV–načaloto na VII. v.). Razkopki i proučvanija XIII. Sofija.
- Laflı, E. – Gürler, B. 2010. Frühbyzantinische Glaskunst in Kleinasien. In: Daim – Drauschke 2010. Vol. 3, 431–449.
- Laiou, A. E. 1994. *Law and Society in Byzantium*. Dumbarton Oaks.
- Laiou, A. E. 2002. The Human Resources. In: Laiou, Angeliki E. (ed.): *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. Dumbarton Oaks Studies 39. Washington D. C. 47–55.
- Lakatos A. 2001. Inchizătoare de geantă din bronz în mediul avar (sec. VI–VII p. Chr.) – Bronzene Taschenverschüsse im awarischen Milieu (6.-7. Jh. n. Chr.). *Ephemeris Napocensis* 11, 145–163.
- Langó P. 2007. *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest.
- Langó P. 2010. Crescent-shaped Earrings with Lower Ornamental Band. In: Daim – Drauschke 2010. Vol. 3, 369–410.
- Langó P. – Türk A. A. 2004. Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a Délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához). (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Kreuzanhänger mit Südosteuropäischen Beziehungen). *Studia Archaeologica* 10, 365–457.
- Lâpușkin (И. И. Ляпушкин) 1941. Славянорусские поселения IX -XII вв. на Дону и Тамани. МИА. №6.
- Lâpușkin (И. И. Ляпушкин) 1958. Средневековое поселение близ ст. Суворовской. МИА № 62, 323–336.
- László Gy. 1935. *Adatok az avarkori műipar ókeresztény kapcsolataihoz*. Budapest.
- László Gy. 1938. A kunágotai lelet bizánci aranylemezei. *ArchÉrt* 51, 55–86., 131–148.
- László Gy. 1939. Kopt bronzlámpa Tápiógyörgyéről. *FolArch* I, 1–6.
- László Gy. 1940. Újabb keresztény nyomok az avarkorból. *Dolg.* 16, 145–158.
- László Gy. 1955. Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. *ArchHung* 34.
- László Gy. 1969. Die Awaren und das Christentum im Donauraum und im östlichen Mitteleuropa. In: *Das heidnische und christliche Slawentum*. Wiesbaden, 141–152.

- Lavan, L. – Mulryan, M. 2011. The Archaeology of Late Antique 'Paganism'. Late Antique Archaeology 7. Leiden – Boston.
- Lavan, L. – Zanini, E. – Sarantis, A. 2008. Technology in Transition A.D. 300–650. Late Antique Archaeology 4. Leiden – Boston.
- Lavan, L. 2001. *Recent Research in Late Antique Urbanism* JRA suppl. 42. Portsmouth.
- Lavan, L. 2004. The Late-Antique City: a Bibliographical Essay. Late Antique Archaeology 2, 9–26.
- Lawrence, A. V. 1983. A Skeletal History of Byzantine Fortification. The Annual of British School at Athens. 78, 171–227.
- Leader-Newby, R. 2004. Silver and Society in Late Antiquity. Functions and Meanings of Silver Plate in the Fourth to Seventh Centuries. Ashgate.
- Lefort, J. – Sodini, J.-P. – Morrisson, C. 2005. *Les villages dans l'empire Byzantin: IVe-XVe siècles*. Réalités Byzantines Vol. 11. Paris.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. 2007. The Lower Danube Region under Pressure: from Valens to Heraclius. In: Poulter, A. G. (ed.): The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond. The Proceedings of the British Academy 141. London. 101–134.
- Ligeti L. 1986. *A pannoniai avarok etnikuma és nyelve*. Magyar Nyelv 82, 129–151.
- Lightfoot, C. 2003. Amorium Report II. Research Papers and Technical Reports. BAR 1170. Oxford.
- Lightfoot, C. and M. 2007. *A Byzantine City in Anatolia: Amorium, an Archaeological Guide*. Istanbul.
- Loud, G. A. 2008. Byzantium and southern Italy (876–1000). In: Shepard 2008, 560–582.
- Lovag Zs. 1979. A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon. Budapest.
- Lovag Zs. 1980. Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit. Acta ArchHung 32, 363–372.
- Lovag Zs. 1985. Byzantinischen Beziehungen in Ungarn nach der Staatsgründung. Archäologische Forschungen zwischen 1970 und 1984. In: Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 14. 225–233.
- Lovag Zs. 2001. Kereszt öntőformája. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács I. Pannonhalma. 129.
- Lovász E. 1984/85. Újabb adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye 5-6. századi történetéhez (Az egerlövői temető). MFMÉ 60.
- Lőrinczy G. 1994. Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. (A fülkesíros temetkezés) In: Lőrinczy Gábor (szerk.): A kőkortól a középkorig. Szeged. 311–335.
- Lőrinczy G. 1998. Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. MFMÉ – StudArch 4. 343–357.
- Lőrinczy G.– Straub P. 2005. Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez I. MFMÉ – StudArch 9, 171–187.
- Luttwak, E. 1976. *Grand strategy of the Roman Empire from the 1st century AD to the 3rd*. Baltimore

- Maas, M. 2005. *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*. Cambridge
- MacKay, P. A. 1963. Procopius' De Aedificiis and the Topography of Thermopylae. *AJA* 67, 241-255.
- Madgearu, A. 2003. A Buckle of Pápa Type Found in the Early Byzantine Fortress Halmyris (Murghiol, Tulcea County). *Peuce* II. 15, 169–176.
- Madgearu, A. 2006. The End of Lower Danubian Limes: A Violent or Peaceful Process? *Studia Antiqua et Archaeologica* XII. Iași, 151–168.
- Magdalino, P. 2000. The *maritime* neighbourhoods of *Constantinople*: commercial and residential functions, sixth to twelfth Centuries. *DOP* 54, 209–226.
- Magness, J. 2003. The archeology of the early Islamic settlements in Palestine. Winona Lake.
- Majko (В. В. Майко) 1999. Хазари у Криму в друпй половин Х ст. *Археология*. № 2.
- Majko (В. В. Майко) 2005. Проблемы салтовской культуры Крыма и Кембриджский Аноним. *Хазарский альманах*. Т. 4. Харьков.
- Makarova (Т. Н. Макарова) 1982. Археологические данные для датировки церкви Иоанна Предтечи в Керчи. *СА* 1982:4.
- Mango, C. 1978. *Byzantine Architecture*. London
- Mango, C. 1986. *The Art of the Byzantine Empire 312–1453: Sources and Documents*. Toronto.
- Mango, C. 1993. The Fourteenth Region of Consantinople. In: Mango, Cyril: *Studies on Constantinople*. Aldershot 1993, VIII. 1-5.
- Mano-Zisi, Đ. 1968. Caričin Grad. *Starinar* 19, 111-114.
- Marasović, T. 1978. *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjekovne arhitekture u Dalmaciji. Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*. Split.
- Marjanović-Vujović, G. 1977. *Krstovi od VI do XII veka iz zbirke Narodnog muzeja*. Beograd.
- Martin, M. 1973. Besprechung von Salamon, Ágnes und Erdélyi, István: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 30, 111.
- Maslennykov (А. А. Маспennyков) 1986. Исследование античных памятников Крымского Приазовья. АО 1985 года. Москва.
- Maslennykov (А. А. Маспennyков) 1992. Зенонов Херсонес – городок на Меотиде. *Очерки археологии и истории Боспора*. Москва.
- Maslennykov–Mokrousov–Sazanov (А. А. Маспennyков – С. В. Мокроусов – А. В. Сазанов) 1999. Исследования Восточно-Крымской археологической экспедиции на Азовском побережье Керченского полуострова в 1998 г. ПИФК. Т. VII. М. Магнитогорск.
- McCornick, M. 2001. *Origins of the European Economy*. Cambridge.
- McEvedy, C. – Jones, R. 1978. *Atlas of World Population History*. New York.
- Menghin, W. 1983. Das Schwert im Frühen Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwerten aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n.

- Chr. Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums, Band 1. Nürnberg.
- Mesterházy K. 1990. Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh.) *Folia Archaeologica* 41, 87–115.
- Mesterházy K. 1991. Bizánci és balkáni eredetű tárgyak 10–11. századi magyar sírleletekben II. *Folia Archaeologica* 42(1991) 145 – 177.
- Mesterházy K. 1994. Az ún. tokaji kincs revíziója. (Revision des sog. Tokajer Schatzes.) *Folia Archaeologica* 43, 193–242.
- Mesterházy K. 1997. Die Kunst der landnehmenden Ungarn und die abbasidisch-irakische Kunst, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 49. 385–418.
- Mesterházy K. 1998. A honfoglaló magyarok művészete és az Abbaszida-iraki művészet, *Századok* 132. 129–159.
- Mesterházy K. 2005. Stilrichtungen in der Kunst der landnehmenden Ungarn, *ActaArchCarp* 40. 145–161.
- Mesterházy K. 2006. Die Kunst der landnehmenden Ungarn im Kraftfeld der iranischen, byzantinischen und islamischen Welt. In M. Gálik – T. Štefanovičová (eds), *Trade, Journeys, Inter- and Intracultural Communication in East and West (up to 1250)*. Bratislava. 218–232.
- Meyer Plath, B. – Schneider, A. M. 1943. Die Landmauer von Konstantinopel bearbeitet im Auftrag der Deutschen Forschungsgemeinschaft. Zweiter Teil. Denkmäler antiker Architektur. Band 8. Archäologisches Institut des Deutschen Reiches. Verlag Walter de Gruyter & Co. Berlin.
- Miks, C. 2007. Studien zur römischen Schwertbewaffnung. Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 8. Rahden.
- Mikulčić, I. 2002. *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 54, München
- Milinković, M. 2011. Höhensiedlungen des 6. und 7. Jahrhunderts in Serbien. In: Heinrich-Tamáska 2011. 285–302.
- Millingen, A. v. 1899. *Byzantine Constantinople, the Walls of the City and the adjoining historical sites*, London.
- Milojčić, V. 1970. Zu den spätkaiserzeitlichen und merowingischen Sieblöffeln. *BRGK* 49, 111–133.
- Мосъ (А. П. Моця) 2004. *Население Хазарского каганата в Юго-Восточном Крыму In: Сугдейский сборник*. Киев–Судак.
- Могаричев (Ю. М. Могаричев) 2005. О некоторых вопросах истории Восточного Крыма VIII–IX вв. In: *Сугдейский сборник*. Вып. II. Киев–Судак.
- Могаричев (Ю. М. Могаричев) 2004. О некоторых вопросах истории Крыма середины – второй половины VIII в. Хсб. Вып. XIII. Севастополь.
- Moravcsik Gy. 1953. *Bizánc és a magyarság*. Budapest.

- Moravcsik Gy. 1984. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. *Fontes Byzantini historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula, Budapest.
- Morrisson, C. – Laiou, A. 2007. *The Byzantine Economy*. Cambridge.
- Mundell Mango, M. 1986. *Silver from Early Byzantium: The Kapar Koraon and Related Treasures*. Baltimore.
- Mundell Mango, M. 2000. The Commercial Map of Constantinople. *DOP* 54, 189–207.
- Mundell Mango, M. 2006. Action in the Trenches: A Call for a More Dynamic Archaeology of Early Byzantium. In: *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, London, 21–26 August, 2006. Ed. by E. Jeffreys. Aldershot. 83–98.
- Mundell Mango, M. 2008. Metalwork. in: Jeffreys, Elisabeth – Haldon, John – Cormack, Robin (eds.) *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford, 444–452.
- Mundell Mango, M. 2009. Tracking Byzantine Silver and Copper Metalware, 4th- 12th centuries. In: Mundell Mango, Marlia (ed.) *Byzantine Trade, 4th – 12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies*. St. John's College, University of Oxford, March 2004. Oxford, 221–236.
- Muthesius, A. – Kislinger, E. – Koder, J. 1997. *Byzantine Silk Weaving: AD 400 to AD 1200*. Wien.
- Müller R. 1987. Megjegyzések Fenékpusztá történetéhez. *Zalai Múzeum* 1, 105–122.
- Müller R. 1992. Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. In: Daim, Falko (Hrsg.): *Awarenforschungen I*. Wien, 251–309.
- Müller R. 2010. *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpusztá. Castellum Pannonicum Pelsonense I*, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf.
- Müller-Wiener, W. 1977. *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen.
- Nagy, K. E. – Bíró, Á. – Bollók, Á. – Költő L. – Langó P. – Türk A. A. 2009. Byzantine Silk Fragments from a Tenth-century Grave at Fonyód. New Data on a Garment in the Tenth-century Carpathian Basin, *Ars Decorativa* 27, 21–49.
- Natho, K. 2009. *Circassian History*. New York.
- Naumenko (B. E. Науменко) 2001. Место Боспора в системе ви-зантийско-хазарских отношений. *БИАС Вып. 2*. Симферополь.
- Nicolle, D. 1992. Byzantine and Islamic Arms and Armour; Evidence for Mutual Influence. In: *Graeco Arabica* 4. 299–325.
- Niewöhner, Ph. 2010: Byzantinische Stadtmauern in Anatolien. Vom Statussymbol zum Bollwerk gegen die Araber. In: Lorentzen, J.-Pirson, F.-Schneider P. Wulf-Rheidt U. : *Neue Forschungen zu antiken Stadtbefestigungen im östlichen Mittelmeerraum und im Vorderen Orient*. *BYZAS* 10. Istanbul, 239-260.
- Novoselova (Н. Ю. Новоселова) 2003. Археологические памятники раннего средневековья In: *Археологические памятники сельской округи и некрополя Нимфея*. Санкт-Петербург.

- Nuțu, G. – Iacob, M. 2011. Piese de centură romane descoperite la Argamum sector „extra muros”. *Studia Antiqua et Archaeologica* 17, 197–229.
- Nyáry J. 1873. A pilini Leshegyen talált csontvázakról. *Archaeologiai Közlemények* 9, 16–24.
- Obolensky, D. 1966. The Empire and its Northern Neighbours. In: Hussey, J. M. (ed.), *Cambridge Medieval History* 4. The Byzantine Empire, part I. Byzantium and its Neighbours. Cambridge. 473–518.
- Odar, B. 2006. The Archer from Cranium. *Arheološki Vestnik* 57, 243–275.
- Ostrogorsky, G. 1965. *Byzantinische Geschichte 324-1453*. München.
- Otten, Th. 2010. Das byzantinische Pergamon – ein Überblick zu Forschungsstand und Quellenlage. In: Daim – Drauschke 2010. Vol. 2. 809–830.
- Ovčarov, D. 1971. Dve rannovizantijski kreposti ot Severoiztočna Bălgariia. *Arheologija* 13 no. 4. 18–31.
- Ovčarov, D. 1982. *Vizantijski i bălgarski kreposti V-X vek.*, Sofia.
- Parani, M. 2003. Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material and Religious iconography, 11-15th Century. Leiden.
- Паромов (Я. М. Паромов) 1989. Обследование археологических памятников Таманского полуострова. КСИА Вып. 196.
- Паромов (Я. М. Паромов) 2003. *Поселения и дороги на Таманском полуострове в VIII–XIII веках. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья*. Москва.
- Perémi S., Á. 2000. A Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely-kultúrák temető fűlbevalói. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 21, 41-75.
- Petković, S. 2011. Late Roman Romuliana and medieval Gamzigrad from the end of the 4th to the 11th centuries AD. In: Heinrich-Tamáska 2011. 267- 283.
- Petković, V. 1948. Les fouilles de Tsaritchin grad. *Cahiers Archeologiques*, Paris, III, 40-48.
- Petre, A. 1987. *La Romanité en Scythie Mineure (IIe-VIIe siècle de notre ère)*. București.
- Petrović, R. 2004. *Rečnik vizantijske hristianizacije*. Beograd.
- Pletněva (С. А Плетнёва) 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва.
- Pletněva (С. А Плетнёва) 1976. *Хазары*. Москва.
- Pletněva (С. А Плетнёва) 1991. Отношения восточноевропейских кочевников с Византией и археологические источники. СА 1991. № 3.
- Pletněva (С. А Плетнёва) 1997. Древние болгары в восточноевропейских степях. Татарская Археология 1. Казань, 31–60.
- Pletněva (С. А Плетнёва) 2000. *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим.
- Pohl, W. 1988. *Die Awaren*, München
- Pohl, W. 2002. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Europa, 567–822 n. Chr.* Wien.

- Polgár Sz. 2004. Kora középkori (9-12. századi) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések az írott forrásokban. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyveresek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia, Szeged, 2002. szeptember 9-10. Szerk. Balogh L. – Keller L. Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Szeged. 92–100.
- Романов (Л. Ю. Пономарев) 2003. *Салтовское укрепление и святилище у с. Заветное*. БИ. III. Симферополь.
- Popović, I. 1997. Zlatni avarski pojas iz okoline Sirmiuma. Beograd.
- Popović, V. 1989-90. Trois inscriptions protobyzantines de Bregovina. *Starinar* XL-XLI. Zbornik Milutina Garašanina 279-290.
- Poulter, A. G. 1995. *Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman and Early Byzantine city. Excavations 1985-92*. Monograph of the Society for the Promotion of Roman Studies, London
- Poulter, A. G. 2007. The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube: the City, a Fort and the Countryside. In: Poulter, A. G. (ed.): *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*. The Proceedings of the British Academy 141. London 2007. 51–97.
- Prokopenko Y. A. 2010. Byzantine coins of the 5th–9th century and their imitations in the Central and Eastern Ciscaucasus. In: Wołoszyn. M (ed.): *Byzantine coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*, Kraków. 545–550.
- Rendić – Miočević, D. 1997/1998. In honorem Josipu Brunšmidu. *VAMZ* 3. Ser. 30–31, 9 – 12.
- Rey-Coquais, J.-P. 1974. *Arados et sa pèrée aux époques Grecque, Romaines et Byzantine*. Bibliothèque Archéologique et Historique. Paris
- Richmond, I. A. 1930. *The city wall of imperial Rome an account of its architectural development from Aurelian to Narses*. Oxford
- Richmond, W. 2008. *The Northwest Caucasus: Past, Present, Future*. Abingdon.
- Riemer, E. 1992. Byzantinische Körbchen- und Halbmondohringe im Römisch-Germanischen Museum Köln (Sammlung Diergardt). *Kölner Jahrbuch* 25, 121–136.
- Riemer, E. 2000. *Romanische Grabfunde des 5.-8. Jahrhunderts in Italien*. (Internationale Archäologie 57), Rahden/Westf.
- Riemer, E. 2010. Byzantinische und romanisch-mediterrane Fibeln in der Forschung. In: Daim - Drauschke 2010, 283–335.
- Roffia, E. 1986. La necropoli longobarda di Trezzo Sull’adda. *Ricerche di archeologia altomedievale e medievale* 12–13, Firenze.
- Романчук (А. И. Романчук) 1983. Салтово-маяцкие памятники в Крыму. In: Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа. Ростов-на-Дону.
- Романчук (А. И. Романчук) 2000. Очерки истории и археологии византийского Херсона. Екатеринбург.
- Róna-Tas A. 1985. A szarvasi tűtartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények* 87, 225–248.
- Róna-Tas A. 1996. *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.

- Ross, M. C. 1952. A Small Byzantine Treasure found at Antioch-on-the-Orontes. *Archaeology* 5, 30–32.
- Ross, M. C. 1965. *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. II.* Washington D. C.
- Rudakov 1979В. Е. Рудаков: Элементы салтово-маяцкой культуры на посаде Баклинского городища. Социальное развитие Византии. Свердловск, 1979.
- Ruprechtsberger, E. M. 1993. *Syrien: von den Aposteln zu den Kalifen.* Ausstellungskatalog. Mainz.
- Russell, J. C. 1958. *Late Ancient and Medieval Population.* Philadelphia.
- Sági K. 1961. Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. *Acta Antiqua* 9, 397–459.
- Saradi, H. G 2006. *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality.* Society of Messenian Archaeological Studies. Athens.
- Sarre, F. – Herzfeld E. 1911. *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet,* Forschungen zur islamischen Kunst 1. Berlin.
- Sazanov–Mogaričev (А. В. Сазанов – Ю. М. Могарычев) 2006. Крым и Хазария в конце VII – середине VIII в. ПИФК Вып. XVI. Магнитогорск.
- Schilbach, E. 1970. *Byzantinische Metrologie.* München.
- Schneider, A. M. – Karnapp, W. 1938. *Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea).* Istanbuler Forschungen. 9. Berlin.
- Scholl, T. –Zin'ko, V. 1999. *Archaeological Map of Nymphaion (Crimea).* Warsaw 1999.
- Schuchhardt, C. 1901. Die Anastasius-Mauer bei Constantinopel und die Dobrudcha-Wälle. *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts* XVI, 107-127.
- Schulze-Dörlamm, M. 2002. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil I. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts.* Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 30. Mainz.
- Schulze-Dörlamm, M. 2006. Awarische Einflüsse auf Bewaffnung und Kampftechnik des ostfränkischen Heeres in der Zeit um 600? In: Mode, M. – Tubach, J. (Hrsg.): *Arms and Armour as Indicators of Cultural Transfer.* Wiesbaden, 485–508.
- Schulze-Dörlamm, M. 1988. Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. *JRGZM* 35, 373–478.
- Schulze-Dörlamm, M. 2009. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil 2. Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts.* Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 30/2, Mainz.
- Schwarzer, J. K. II. 2004. The Weapons. In: G. F. Bass – S. D. Matthews – J. R. Steffy – F. H. van Doornick, Jr. Serçe Limanı. An eleventh-century Shipwreck. Volume I. The Ship and Its Anchorage, Crew and Passengers. h.n. 363–397.
- Scorpan, C. 1980. *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on late Roman fortifications on the Lower Danube.* BAR International Series 88. London
- Sharf, A. 1971. *Byzantine Jewellery from Justinian to the Fourth Crusade.* New York.

- Shepard, J. 2008. *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492*, Cambridge.
- Simoni, K. 1979/1980. Dr. Zdenko Vinski – Bibliografija arheoloških radova od 1940 do 1980. godine. VAMZ 3. Ser. 12-13, XI – XV.
- Sivec, I. 1997. Zdenko Vinski (1913-1996), ArhVest 48, 371.
- Sodini, J.-P. 2002. Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries. In: Laiou, Angeliki: *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*. Washington D.C., 124–146.
- Soročan (С. Б. Сорочан) 1995. *О торгово-экономической политике Византии в Таврике VII–IX вв. Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма*. Симферополь.
- Soročan (С. Б. Сорочан) 2002. Византия и хазары в Таврике: господство или кондоминиум? ПИФК Вып. XII. Магнитогорск.
- Soročan (С. Б. Сорочан) 2005. *Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X в.). Очерки истории и культуры. Ч. 1,2*. Харьков.
- Sörrens, R. 2012. *Spätantike und frühchristliche Kunst: Eine Einführung in die christliche Archäologie*. Uni-Taschenbücher. Böhlau: Köln
- Speck, P. 1980. Zufälliges zum Bellum Avaricum des Georgios Pisides. *Miscellanea Byzantina Monacensia* 24. München.
- Špehar, P. 2008. Late Antique and Early Byzantine Fortifications in Bosnia and Herzegovina (Hinterland of the Province Dalmacia). In: *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter*. RGA E Band 58. Berlin – New York 559–594.
- Špehar, P. 2010. Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvđenja u Đerdapu. Beograd.
- Spieser J.-M. 1999. *Les remparts de Thessalonique. À propos d'un livre récent*. Byzantino-Slavica 60, 557–574.
- Spieser, J.-M. 1984. *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siecle: Contribution a l'etude d'une ville paleochretienne*. Paris: Bibliotheque des écoles francaises d' Athènes et de Rome.
- Spieser, J.-M. 1986. “Philon de Byzance et les fortifications paleochrétiennes,” in: *La fortification dans l'histoire du monde grec. Actes du Colloque International. La fortification et sa place dans l'histoire*, Valbonne, December 1982. Paris, 363–68.
- Stadler, P. 2008. Avar Chronology Revisited, and the Question of Ethnicity in the Avar Qaganate. In: Curta, Florin (ed.): *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Leiden – Boston, 47–82.
- Starr, J. 1939. *The Jews in the Byzantine empire*. Athens.
- Stefanovičová, T. 1990. Schmuck des Nitraer Typs und seine Beziehungen zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert. *WMMÉ* 15, 215–230.
- Stefanovičová, T. 2002. Osídlenie Nitry na prelome 9.–10. storočia a príchod Mad'arov. In: R. Marsina (red.): *Nitra v slovenských dejinách*. Nitra. 125–139.
- Stein, E. 1949. Introduction a l'histoire et aux institutions byzantines. *Traditio* 7, 95-168.
- Štih, P. 2000. Die Ostgrenze Italiens im Frühmittelalter. In: *Grenze und Differenz im Frühen Mittelalter*. Hg.: W. Pohl – H. Reimitz. *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* 1, Wien.

- Stolz, Y. 2006. Eine kaiserliche Insignie? Der Juwelenkragen aus dem sog. Schatzfund von Assiût. *JbRGZM* 53, 521–603.
- Šul’c (П.Н. Шульц) 1957. Исследования Неаполя Скифского (1945-1950 гг.) In: История и археология древнего Крыма. Киев.
- Syria 2008. Die Kunst der frühen Christen in Syrien. Zeichen, Bilder und Symbole vom 4. bis 7. Jahrhundert. Hrsg. von M. Fansa – B. Bollmann. Mainz am Rhein.
- Szádeczky-Kardoss S. 1983. Az avar-türk hatás Bizánc hadművészetére 600 körül. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18. Budapest 317–326.
- Szádeczky-Kardoss S. 1986. Der awarisch-türkische Einfluß auf die byzantinische Kriegskunst um 600 (Anmerkungen zum Strategikon des Maurikios). In: SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Opuscula Byzantina 8. Szeged
- Szenthe G. 2009. adalékok a Vrap–Velino kör tárgyainak és a Kárpát-medencei késő avar kori leletanyag kapcsolatához. In: Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet. Budapest. 61–86.
- Takács M. 2005. Egy vitatott kéztartásról. (On a debated gesture). In: Ritoók Á. – Simonyi E. (Szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica* 6, 85–101.
- Takács M. 2010. Die sogenannte Palmettenornamentik der christlichen Bauten des 11. Jahrhunderts im mittelalterlichen Ungarn. In: Daim – Drauschke 2010. Vol. 3. 411–415.
- Takács M. 2011. A középkor régészete az észak-balkáni térségben – párhuzamos és összehasonlító vizsgálat –. Akadémiai doktori értekezés. Budapest – Érd.
- Talis (Д. Л. Талис) 1973. Топонимы Крыма с корнем «рос-». АДСВ Вып. 10. Свердловск.
- Talis (Д. Л. Талис) 1974. Росы в Крыму. СА 1974:3.
- Tchalenko, G. 1953–1958. Villages antiques de la Syrie du Nord, vols 1–3. Paris.
- Tchalenko, G. 1979–1990. Églises de village de la Syrie du Nord, vols. 1–3. Paris.
- Tobias, B. 2001. Die awarenzeitlichen Sieblöffel im Karpatenbecken. *CommArchHung*, 161–182.
- Tobias, B. 2007. Néhány érdekes tárgy a Zillingtal–Unterer Kapellenberg D 41. sírból – Csatfibulák és ecsetek. *ArchÉrt* 132, 325–341.
- Tobias, B. 2011. Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében. *MFME – StudArch* 12, 277–312.
- Tomka P. 2002. Christ oder Heide? Das Grab von 317 von Táp–Borba. *ZM* 11, 211–228.
- Tóth E. 1994. Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. In: Boshof, E. –Wolf, H. (Hrsg.), *Das Christentum im*

bayrischen Raum von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert. Köln – Weimar – Wien, 241–272.

Tóth E. 2005. Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur. Zalai Múzeum 14, 183–202.

Tóth E. 2009. *Studia Valeria. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár.

Török L. 2005. Transfigurations of Hellenism: Aspects of Late Antique Art in Egypt, AD 250-700. Probleme der Ägyptologie 23. Leiden – Boston.

Treadgold, W. T. 1995. *Byzantium and its Army: 284-1081*. Stanford

Treadgold, W. T. 1997: *A History of Byzantine State and Society*. Stanford

Türk A. A. 2010. A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása, in G. Tóth Péter – Szabó Pál (eds), Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szeged. 261–306.

Uenze, S. 1966. Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh. Bayerische Vorgeschichtsblätter 31, 142–181.

Uenze, S. 1992. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937. München

Váczy P. 1938. Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In. Serédi J. (Szerk.): Szent István Emlékkönyv I. Budapest. 215-265.

Vagalinski, Lj. 1994. Zur Frage der ethnischen Herkunft der späten Strahlenfibeln (Finger- oder Bügelfibeln) aus der Donau-Karpaten-Becken (6-7. Jh.) ZfA 28, 261–305.

Vaklinova, M. 1989. Pogrebenija ot perioda na velikoto preselenie pri Pleven. Istoriia 129–142.

Vásáry I. 1972. *Runiform signs on objects of the Avar period (6th–8th cc. A.D.)*. AOH 25, 335–347.

Vékony G. 1987. *Későnépvándorlaskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely – Budapest.

Velenis, G. 1998. *The walls of Thessaloniki: From Kasandrus to Heraklios*. Thessaloniki.

Velkov, V. 1984. Vāzpomenatelen nadpis za imperator Anastasij (491-518) ot Raciarija. Arheologija XXVI. 2-3. 92-94.

Velkov, V. 1985. Frühbyzantinische Inschriften aus Dacia Ripensis. In: Byzantina 13, 883-891.

Vendikov, I. 1969. in: Ivanov, T. (ed.), Nessebre. Sofia 38-53., 125-149.

Veselov 2005 B. B. Веселов: Сводная ведомость результатов археологических разведок на Керченском и Таманском полуостровах в 1949–1964 гг. Москва 2005.

Vida T. – Völling, Th. 2000. *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*. Archäologie in Eurasien 9. Rahden/Westf.

Vida T. 1995. Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapsel zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. BRGK 76, 221-292.

Vida T. 1996a. Bemerkungen zur awarenzeitlichen Frauentracht. in: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994. Hrsg.: Darina Bialeková-Josef Zábojník. Bratislava, 107–112.

Vida T. 1996b. Avar Settlements Remains and Graves at Gyoma 133. in: Bartosiewicz László.-Berecz Katalin.-Choyke Alíz.-Medzihradsky Zsófia- Székely Balázs.-H.Vaday Andrea.-Vicze Magdolna.-Vida Tivadar.: Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Gyoma 133.Ed. by. Sándor Bökönyi. Archaeolinqua 5. Budapest, 323-364.

Vida T. 1999/2000. Die Ziergehänge der awarenzeitlichen Frauen im Karpatenbecken. Festschrift für István Bóna. ActaArchHung 51, 367–377.

Vida T. 1999a. Veil pin or dress pin. Data to the question of Avar period pin-wearing. Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 24, 563-574.

Vida T. 1999b. *Die awarenzeitliche Keramik I*. VarArchHung VIII. Budapest.

Vida T. 2000. Der Messingbeschlag aus Gic, Westungarn. Betrachtungen zu den mediterranen Beziehungen der spätawarenzeitlichen Kunst im Karpatenbecken. in: F. Daim (ed.), Die Awaren am Rande der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck. 305-325.

Vida T. 2002. Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. Zalai Múzeum 11, 179–209.

Vida T. 2003. A korai és a közép avar kor (568–7/8. század fordulója). In: Visy Zsolt (szerk.): Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 302–308.

Vida T. 2009. Local or Foreign Romans? The Problem of Late Antique Population of the 6th-7th centuries AD in Pannonia. In: Quast, Dieter (Hrsg.): Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78. Mainz, 233–259.

- Vinogradov–Komar (А. Ю. Виноградов – А. В. Комар) 2005. Институт тудуна и хазары в Юго-Западном Крыму VIII - начала X в. в контексте новых данных эпиграфики. In: Сугдейский сборник. Вып. II. Киев–Судак.
- Vinski, Z. 1952. Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica. SHP, 3. Ser. 2, 29-52.
- Vinski, Z. 1955. Zlatni prsten nađen u Samboru i nakit arhitektonskoga tipa u VI i VII. stoljeću. – La bague en or de Samobor et le type architectural de l'orfèvrerie aux VIe – VIIe siècles. Zagreb, 31-43.
- Vinski, Z. 1956. Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide. GZM N. S. 11, 63-95.
- Vinski, Z. 1970. O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku. – Zur Frage des Bestehens von Schmuckwerkstätten aus altkroatischer Zeit in Sisak. VAMZ 3. Ser., 4, 45-81.
- Voronov, J. N. 1998. *Drevnjaja Apsilija. Istočniki, istoriografija, arheologija*. Suhum.
- Voronov, Y. 2007. *Tsibilium I. La nécropole apsile de Tsibilium. Les fouilles de 1977–1986*. Archeopress.
- Werner, J. 1950. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. In: Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947. 150–172.
- Werner, J. 1955. Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. Kölner Jahrbuch 1, 36–48.
- Werner, J. 1974. Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantinern und Langobarden. Atti del Convegno Internazionale sul Tema: La Civiltà dei Longobardi in Europa. Roma 1971, 109–156.
- Werner, J. 1992. Vorwort des Herausgabers. Geschichte der Ausgrabungen und ihrer Veröffentlichung. in: Uenze 1992, 15-22.
- Whittow, M. 2007. Nicopolis ad Istrum: Backward and Balkan? In: Poulter, A. G. (ed.): The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond. The Proceedings of the British Academy 141. London, 375–389.
- Wolfram, H. 1980. *Geschichte der Goten. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München.
- Wolfram, H. 1987. *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907*. Wien.
- Yotov, V. 2011. A new Byzantine type of swords (7th-11th centuries). In: Ниш и Византија IX. Niš. 113–124.

- Zábojník, J. 2000. Zur Problematik der “byzantinischen” Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei. In: F. Daim (ed.), Die Awaren am Rande der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck. 355;
- Zimonyi I. 2005. Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ġaihānī-Tradition. Herne.
- Zin’ko – Ponomarev (В. П. Зинько – Л. Ю. Пономарев) 2000. Новые памятники салтово-маяцкого типа в окрестностях Керчи. МАИЭТ VII. Симферополь.
- Zin’ko–Ponomarev (В. П. Зинько – Л. Ю. Пономарев) 2005. Степи Восточного Крыма в эпоху Хазарского каганата. МАИЭТ XI. Симферополь.
- Zin’ko–Ponomarev (В. П. Зинько – Л. Ю. Пономарев) 2006. *Тиритака*. Раскоп XXVI. Том 1. Археологические комплексы VIII–X вв. Симферополь-Керч.
- Zin’ko–Ponomarev–Bejlin (В. П. Зинько – Л. Ю. Пономарев – Д. В. Бейпин) 2007. Археологические разведки на хоре Тиритаки. БИ. XVI. Симферополь.
- Živković, T. 2002. Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600 –1025) – South Slavs under the Byzantian Rule (600-1025). Istorijski Institut, posebna izdanja, 38. Beograd.
- Zukerman (К. Цукерман) 1997. Венгры в Крыму. In: Международная конференция «Византия и Крым». Тезисы докладов. Симферополь.
- Zukerman (К. Цукерман) 1998. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 г. МАИЭТ VI. Симферополь 690–698.